

Bolgár Dániel

Puhány zsidók vagy részrehajló tornatanárok?

A zsidó testi kudarc a századfordulós Magyarországon

„A zsidó gyermek már az iskolában [...] kezdi észrevenni, hogy ő valami más, mint a többi [...] Tanárja természetesen találja, hogy jó számoló és rendesen rossz tornász.”

Frigyes Lajos: *A zsidók természetrajza*¹

A modern világban majdnem mindenki azt hajtogatja, hogy minden ember egyenlőnek született, mégis szakadatlanul nagymértékű egyenlőtlenségek termelődnek olyan csoportok között, amelyekbe nem saját választásunk vagy érdekmünk alapján kerülünk, hanem amelyekbe beleszületünk.² Ezt a súlyos ellentmondást³ a modernitásban a politizálók újból és újból megkísérlik megszüntetni, a társadalomtudósok pedig igyekeznek megmagyarázni. Az ilyen egyenlőtlenségek közül talán a zsidók és nem zsidók közöttiek a legmeglepőbbek: egy kicsiny és lenézett kisebbség tetemes előnyökre tett szert, szép sikereket ért el.

A modern zsidó-nem zsidó egyenlőtlenségek szerkezetét azonban ne úgy képzeljük el, hogy a zsidók minden téren leelőzték a többieket, hanem bizonyos területeken ők, másokon a nem zsidók kerültek főrba. Hogy mely versengésekben vallottak kudarcot a zsidók Magyarországon a holokausztot megelőző mintegy fél évszázadban? Zsidókat ritkán választottak meg, választott testületek pedig ritkán nevezték ki őket. Zsidók a keresztényeknél kisebb eséllyel kerültek a köztisztviselők közé. Zsidók gyakorlatilag nem futottak be katonai (értsd: hivatásos tiszti) karriert. A középiskolákban a zsidók a szellemi tárgyakban ugyan sokkal jobb érdemjegyeket kaptak a keresztényeknél, a testgyakorlás órai vetélkedésben azonban rendre csúnyán kikaptak tőlük. A helyzetet úgy foglalhatjuk össze, hogy azokban a versengésekben, amelyekben a felfogóképességnek, leleményességnek jut nagyobb szerep, a zsidók előnybe kerültek, hátrányban voltak viszont azokban, amelyekben az erő, önuralom, megbízhatóság, becsületesség játszik főszerepet, vagyis a testi és testtel asszociált versengésekben.

A társadalomtudományokban szép tradíciója van ezen egyenlőtlenségek tárgyalásának. Klasszikus szerzők több elméletet is kidolgoztak a zsidó sikerek meg-

¹ Frigyes 1920: 33.

² Köszönettel tartozom Moksony Ferencnek, hogy megbeszélhettem vele az ebben a tanulmányban elvégzett számítás logikáját.

³ Gellner a jelenséget entrópiarezisztenciának nevezi (Gellner 2009: 85–99).

magyarázására. Gondoljunk a páriakapitalizmus-tézisekre,⁴ a zsidó vallási intellektualizmus teóriájára,⁵ a törpe és közvetítő kisebbségek gazdaságtanára,⁶ vagy éppen Thorstein Veblen tételére.⁷ Ezek az elméletek a zsidó előnyöket kivétel nélkül mindig egy érdemelvű idillbe ágyazva értelmezik, a zsidó sikereket habozás (és empirikus igazolás) nélkül teljesítménykülönbségekre vezetik vissza. Ezzel szemben a zsidó kudarcokról azt feltételezi a szakirodalom, ha egyáltalán tárgyalja őket, hogy azok legalább részben a teljesítmények diszkriminatív (bibliai kifejezéssel: személyválogató)⁸ elbírálása, előítélet által irányított észlelése, vagyis részrehajlás miatt keletkeztek.⁹

Tegyük fel, hogy a zsidó előnyök kizárólag érdemek közti különbségekből eredtek, a hátrányok viszont tisztán elfogultságból! Hihető-e, hogy a zsidó sikerek egészen más elv szerint alakultak ki, mint a zsidó kudarcok? Elképzelhető-e, hogy azok a versengések, amelyekben a zsidók elől végeztek, egy meritokratikus mennyországban zajlottak, míg azok, amelyekben lemaradtak, a személyválogatás poklában? Hogy mennyire zavarba ejtő lenne így elgondolni a zsidó-keresztény egyenlőtlenségek termelődését, az rögtön kiviláglik, ha megfogalmazzuk, mit állít ez a felfogás a nem zsidók érvényesüléséről: amíg a keresztények sikerei igazságtalanok voltak, addig kudarcukat kiérdemelték. Azonban nemcsak – mondjuk így – sportszerűtlen feltevésről van szó, hanem valószerűtlenről is. Hogyan lenne elképzelhető, hogy ugyanaz a társadalom, amely kiutálta a zsidókat a közhivatalokból és direkt kiszűrt velük a tornaórán, elfogultságát feledve rohant peres ügyeit zsidó ügyvédekkel intézni, nyavalyáit zsidó orvosokkal kezelteni, és így tovább? Vagy a másik irányból közelítve: miképp lenne elképzelhető, hogy amíg az állítólagos zsidó szorgosságot a közeg tárgyilagosan elismerte például az érettségi bizonyítványok kiállításakor, nem volt képes ugyanerre, amikor a tábournoki kinevezéseket osztogatták? Ha egy társadalom tagjai reggel elfogultak voltak, akkor este is azok voltak. Ha egyes versengésekben hagyták érvényesülni a jobbat, akkor másokban is képesek lettek volna erre.

Ha belátjuk, hogy a differenciák mindkét típusa ugyanabban a társadalomban termelődött, akkor meg kell engednünk, hogy a zsidó kudarcok is lehettek kiérdemelték, ahogy – és ezzel a lehetőséggel nem számolt eddig senki – a zsidó sikerek is lehettek személyválogató ítélkezés következményei. Ebből kiindulva két logikailag tisztázott hipotézis adódik. Az első, kissé régi vágású és morálisan rendkívül kellemetlen feltevés az, hogy a zsidó-keresztény egyenlőtlenségek – az előnyök és hátrányok is – érdemelvűen (is) keletkeztek: a zsidók a szellemi vetélkedésekben jobban, a többiben rosszabbul szerepeltek a nem zsidóknál. Nyersen

⁴ A páriakapitalizmus-tézis történetére: Bolgár 2016a.

⁵ Például Wirth 1943; Parsons 1993 [1942].

⁶ Kuznets 1960: 1597–1605, 1658–1659; Bonacich 1973; Turner–Bonacich 2012.

⁷ Veblen 1919.

⁸ Például 5 Móz 1,17; 5 Móz 10,17; ApCsel 10,34.

⁹ Például Bíró–Nagy 2012: 198–200; Bíró 2012: 180–181; Deák 1993: 220; Fenyves 2010: 192–199; Fenyves 2012: 113–119; Hajdu 1999: 184–187; Karády 2016: 203; Ránki 1987–1988: 266.

fogalmazva, a zsidók – ahogy az eddigi elméletalkotók gondolták – okosabbak (és ezzel összefüggésben találékonyabbak, ravaszabbak) *voltak*, ugyanakkor gyengébbek (és ezzel összefüggésben megbízhatatlanabbak, fegyelmezetlenebbek, gyávábbak) is. A második hipotézis – amit a továbbiakban igazolni igyekszem – az, hogy az egyenlőtlenségeket, az előnyöket és hátrányokat is, a teljesítmények részrehajló elbírálása (is) eredményezte, magyarán az, hogy a zsidókat okosabbnak, de gyengébbnek *képzelték el*,¹⁰ a javak elosztása tehát úgy történt, hogy a zsidó test teljesítményét rendre alul-, a zsidó szellemét felülbecsülték.

Hogyan deríthetnénk ki, melyik megokolás érvényes, illetve melyik mennyire érvényes? Kiindulásom egyszerű: egy egyenlőtlenséget végtelen sok tényező magyarázhat, de közvetlenül mindössze kettő. Egyrészt teljesítménykülönbség, másrészt képzelt teljesítménykülönbség. Meglehető, azok gondolják jól, akik szerint a zsidók sikereiket premodern páriasorsuk által kiformált kapitalista szellemüknek köszönhetik. De könnyen lehet azoknak is igazságuk, akik a zsidó vallás által támasztott intellektuális elvárásokra gyanakszanak. Akár még abban is lehet valami, hogy a zsidók előnyeiert az ellenséges környezetben zajló, megpróbáltatásokkal és üldözésekkel teli, vérzivataros zsidó történelem felel, az az „eugenikai praxis” tehát, amely csak a különleges kihívásokkal megküzdni képes zsidók számára tette lehetővé örökítőanyaguk továbbadását.¹¹ Az viszont egészen bizonyos, hogy ha ezek a hatások léteztek, akkor azzal járultak hozzá a zsidó érvényesüléshez, hogy ügyesebb üzletemberré, élesebb elméjű tudóssá, jelesebb génállományú néppé tették a zsidókat, vagyis a zsidók által nyújtott teljesítményeket javították. Egyetlen tényező hozhatta létre csak a zsidó-keresztény egyenlőtlenséget úgy, hogy nem alakított ki tényleges teljesítménykülönbségeket, hanem csupán a a teljesítményeket megítélők fejében teremtette meg őket: a teljesítmények személyválogató elbírálása. Ebből következik, hogy ha nemcsak az egyenlőtlenségeket tudjuk mérni, hanem azt is, mekkora teljesítménykülönbség állt ezek mögött, akkor meg fogjuk tudni mondani, mekkora részéért felelt a zsidó sikernek és kudarcnak az elfogultság, a fantáziálás a zsidó karakterről. Azt a részt, amit a teljesítmények eltérése nem indokol, csakis a zsidó agy túl- és a zsidó test alulértékelése termelhetette.

A magam részéről a zsidó és keresztény középiskolások bizonyítványai közti különbség megfejtésére vállalkoztam a modern Magyarországon a holokausztot megelőző ötven-hatvan évre vonatkozóan. Ezúttal pedig azt szeretném kideríteni, vajon miért szenvedtek vereséget a tornaórai versengésben a zsidók.¹²

¹⁰ A „testileg alsóbb-, szellemileg felsőbbrendű zsidó” sztereotípiájának létezésére és elterjedtségére: Bolgár 2018.

¹¹ Például Diamond 1994: 292; Günther 1930: 202–203; Jacobs 1891a: LV; Leroy-Beaulieu 1893: 203, 224–225; Lombroso 1998: 37–38; Maller 1931: 38–39; Patai 1977: 304–305, 338; Ruppin 1913: 217.

¹² Annak elemzésére, hogy miért kaphattak a zsidók jobb jegyeket a szellemi tárgyakból: Bolgár 2017.

Képzeljünk el egy tornatermi szituációt: a tanár osztályoz, és a végén a keresztények jobb jegyeket kapnak a zsidóknál. Bizonyára azért, mert ügyesebbek, erősebbek, fürgébbek, míg a zsidók csak lógnak a szeren. Van azonban egy másik lehetőség is. Úgy is kialakulhat a keresztények előnye, hogy a tornatanár előre elképzei a zsidókról, hogy lógni fognak a szeren, és ez a várakozása eltorzítja észlelését, vagyis a gyakorlatok elbírálásakor nyamvadtabbnak, lassúbbnak és ügyefogyottabbnak látja vagy akarja látni a zsidó testet és mozgását annál, mint amilyen igazából, és ezért az ő mozdulataikat rosszabb osztályzattal honorálja, mint megérdemelnék, a keresztényekéit pedig jobbal.¹³ Ez a tanulmány annak feltárását kísérli meg, hogy a modern Magyarország középiskoláinak tornatermeiben az ilyen helyzetekben a két lehetséges közül jellemzően melyik forogatókönyv szerint zajlott az értékelés. A feltevés az, hogy a zsidók nem voltak annyival rosszabb tornászok a keresztényeknél, mint amennyivel rosszabbak voltak a jegyeik.

KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

Az iskoláztatás társadalomtörténeti vizsgálatának kiterjesztése a tanulmányi sikerességre, tehát az osztályzatokra Karády Viktor érdeme. A testgyakorlásból szerzett érdemjegyek magyarországi felekezeti egyenlőtlenségére vonatkozó ismereteinket – néhány, az ő munkáihoz kapcsolódó adatközléstől eltekintve¹⁴ – ugyancsak neki köszönhetjük.

Tornaosztályzatokra vonatkozó kutatásainak eredményei meggyőzően egyenműek. Először lokális méréseket végzett Jászberényben, Nagykanizsán, illetve budapesti és szegedi gimnáziumok, valamint reáliskolák esetében.¹⁵ Országos kutatási eredményeket 2003-ban publikált először. 1900 és 1914 között 19 vidéki, egy kivételével a trianoni országhatáron kívüli, magyar tannyelvű fiúgimnáziumot és reáliskolát vizsgálva azt kapta, hogy az első osztályban majd féljegynyi, a nyolcadik osztályban pedig 0,38 osztályzatnyi volt a zsidó hátrány tornából a keresztényekhez képest, ami a protestáns fenntartású intézményekben mutatkozott a legnagyobb.¹⁶ Újabban az 1850 és 1918 között minden magyarországi nyolcadik osztályos fiúgimnazista és reáliskolás, illetve bizonyos esetekben alsóbb osztályosok jegyeit tartalmazó adatbázisát használva 0,30 osz-

¹³ Azt, hogy a tanár várakozásai befolyásolhatják a diák teljesítményéről adott tanári értékelést, ha ezt a diák teljesítménye nem támasztja alá, kimutatta kanadai iskolások esetében Williams 1976. Arra, hogy az elfogult tanári értékelés társadalmi törésvonalak mentén is történhet, lásd például a lányok jobb izraeli érettségi eredményeit vizsgálva Lavy 2008. A várakozásoknak és sztereotípiáknak a teljesítmények észlelését torzító potenciáljáról az iskolai kontextuson kívül is: Darley–Fazio 1980: 875–877; Miller–Turnbul 1986: 244–248.

¹⁴ Andor 1997: 394–396; Radics–Sárkány 2004: 312–313.

¹⁵ Hadas–Karády 1994: 256–258; Karády 1997a: 119–120, 125; Karády 1997b: 137–142; Karády 1997c: 84–85; Karády 2000b: 101; Karády 2000c: 186–188; Karády 2004: 87–88; Karády 2014: 60–62.

¹⁶ Karády 2003: 26–29, 35.

tályzatnyi izraelita hátrányt¹⁷ regisztrált úgy, hogy minden egyes keresztény felekezet magabiztosan előzte őket. A legfőkényesebben a római katolikusok.¹⁸ Karády Viktor ugyanezt a vizsgálatot elvégezte az 1920 és 1947 közötti időszakra vonatkozóan is: a zsidó lemaradás tornából a Horthy-korszakban is minden keresztény felekezettel szemben megfigyelhető (a katolikusok előnye ekkor már nem egyértelmű a protestánsokhoz képest). Ekkor az izraeliták tornajegyei 0,18–0,60 jeggyel voltak rosszabbak az *átlagnál* úgy, hogy a harmincas években megnőtt a hátrány, a zsidótörvények idején tovább gyarapodott, majd a holokauszt után ellillant.¹⁹

Összefoglalva, az figyelhető meg, hogy az izraeliták jegyei testgyakorlásból több tized osztályzattal elmaradtak a más vallásúakéitól a középiskolákban. A lemaradás mindenütt megfigyelhető, mértéke azonban időben változott. Vajon nagymérvű ez a tornaórai zsidó hátrány? Karády jelentősnek minősíti,²⁰ és egyetérthetünk vele. Ez a hátrány ugyanis nagyobb volt, mint a zsidók előnye a szellemi tárgyakban.²¹ Másrészt az esetenként akár fél osztályzatot is meghaladó átlagos különbséget csupán négyfokozatú skálán (jeles = 1, jó = 2, elégséges = 3, elégtelen = 4) kell értenünk úgy, hogy a tornatanárok jobbra nem használták ki a skála teljes terjedelmét, csak igen ritkán adtak elégtelent, testnevelésből nem illett buktatni.²²

Figyeljük meg, hogyan magyarázza Karády ezt a jelentős egyenlőtlenséget a szellemi tárgyakban megmutatóhoz képest. A tantermi vetélkedésben kialakuló középiskolai zsidó előnyökre csakis érdemelvű magyarázatokat ad, azokat tisztán teljesítménykülönbségek kifejeződéseinek tekinti. Azzal, hogy a teljesítményekről adott értékelések, vagyis az osztályzatok a tanárok közreműködésével alakultak ki, nem foglalkozik. Úgy veszi, a tanteremben ki-ki azt kapta, amit az elvárásokhoz képest megérdemelt.²³ Jól jelzi ezt, hogy az osztályzatok egyenlőtlenségéről szóló újabb tanulmányának az *Iskolai teljesítmény-különbségek [!] felekezet és nemzetiségi háttér szerint...* címet adta.²⁴ A tornaosztályzatok egyenlőtlenségének a megokolása azonban szétfeszíti azt a keretet, amelybe a szellemi tárgyak esetében dokumentált zsidó előnyt illesztette. A tornatermi zsidó hátrány ugyanis Karády szerint már nem kizárólag zsidó-keresztény teljesítménykülönbség eredménye, vagyis nem egyszerűen a diákok cselekvéseinek következménye volt, hanem kialakításában a pedagógusok ítéletei is konstruktív szerepet

¹⁷ Karády Viktor táblázatából számított adat (Karády 2012: 172).

¹⁸ Karády 2012: 168–174.

¹⁹ Karády 2016: 202–205. A tanulmányban nem találtam utalást arra, hogy ezek az adatok csak a fiútanulókra vonatkoznak-e.

²⁰ Karády 1997c: 84; Karády 2000c: 188; Karády 2004: 87; Karády 2016: 203.

²¹ Karády 2012: 172, 174; Karády 2016: 198.

²² Lásd saját adatbázisom adatait, illetve G. Miháltz 1887.

²³ Például Karády 1997c: 87–92; Karády 1997a: 119–121, 125–127; Karády 2012: 156–168. Ha mégis lett volna elfogultság, az Karády várakozása szerint nem növelte, hanem csökkentette a zsidó előnyt (Karády 2016: 199).

²⁴ Karády 2012.

játszottak, a tanár ezúttal „nem [volt] szükségszerűen »társadalmilag semleges« bíró”.²⁵

Karády szerint tehát a zsidók és keresztények testnevelésjegyei közti átlagos különbség részben abból következett, hogy a zsidó test a kereszténynél szerényebb produkcióval rukkolt elő. Először azt latolgatja, vajon nem azért voltak-e rosszabb tornászok a zsidók, mert a tornaórai szereplés az osztályhelyzettől függött, és az izraelita diákság osztályösszetétele eltért a többi felekezettől. Válasza azonban nemleges, mivel a zsidók minden rétegen belül gyengébb osztályzatot kaptak minden keresztény felekezetenél, a zsidók és keresztények közti egyenlőtlenség tehát réteghelyzettől függetlenül is kirajzolódik. Ráadásul a tornaórai sikeresség és az osztályhelyzet között nem is figyelhető meg rendszeres és értelmezhető kapcsolat, hiszen a négy felekezeti csoporton (katolikusok, protestánsok, zsidók, görög rítusú keresztények) belül az egyes rétegek egészen különböző kiválósági sorrendjeit találjuk.²⁶

Karády így kizárta azt a lehetőséget, hogy a zsidóknak a keresztényekénél feltételezés szerint gyengébb tornaórai teljesítményét jellegzetes osztályhelyzetük okozta, ehelyett a nem zsidókétól eltérő mentalitásukkal magyarázza azt. Azzal a viszonytal tehát, amelyet a testtel és testmozgással ápoltak. Karády úgy véli, a keresztények a zsidóknál kisebb jelentőséget tulajdonítottak az intellektuális, nagyobbat a testi vetélkedésnek, így utóbbira több időt és energiát is fordítottak a zsidóknál, ami javította tornaórai produkciójukat, és ez megértült az osztályzásnál. Karády szerint ez a szellemiség hagyományaikból eredt, az erő és erőszak kultusza köré épülő férfiaságból, illetve ennek nemzeti verziójából, a magyar (nemesi) katonai virtusból. Ezzel szemben a zsidók militarizmustól mentes, az olvasás és tanulás vallási kultuszát ellenben tartalmazó tradicionális értékrendje gátolta a tornaórai érvényesülést, ők a testgyakorlati órán szenvedték el intellektualizmusuk hátulütőit, kisebb lendülettel vetették magukat a tornaosztályzatokért folytatott küzdelembe. A zsidó hagyomány mellékterméke testük eltunyulása lett, ez pedig rontotta a tornaórai értékelésüket.²⁷

A tornajegyek alakulásának dualista kori mintázatát elemezve Karády érvelése eddig jut.²⁸ A Horthy-kori zsidó tornaórai kudarcról azonban már – úgy véli – nemcsak a diákok, hanem a tanárok is tehetek. Azzal „vádolja” ugyanis az ebben az időszakban tornát oktatókat, hogy alulértékelték a zsidó test teljesítményét, így a zsidók rosszabb osztályzata az ő képzelőerejük terméke is volt, nem csak a teljesítménykülönbségé. A zsidók tehát nem is voltak (annyira) rossz tornászok, csak ezt bírják nem akarták, vagy nem voltak képesek észrevenni, mert

²⁵ Karády 1997a: 123.

²⁶ Karády 2003: 30–32; Karády 1997a: 119, 124–125.

²⁷ Hadas–Karády 1994: 251–252; Karády 1997a: 127–128; Karády 1997b: 142; Karády 2000b: 102; Karády 2001a: 107–108; Karády 2003: 34; Karády 2012: 168–171. A zsidó vallási hagyomány intellektuális jellegének, illetve a modern zsidó identitásnak és a sportmozgalomnak a kapcsolatáról részletesebben: Eisen 1998.

²⁸ Karády 2012: 168–171; Karády 2016: 203. Ennek ellentmond Karády 2003: 29.

amikor jegyeket adtak, kábulatba ejtette őket a zsidó puhányság mítosza. Karády ennek az antiszemita osztályzási gyakorlatnak a számlájára írja a harmincas évek, illetve a zsidótörvények korának megnövekedett zsidó hátrányát.²⁹ Hogy miért éppen testgyakorlás órán alakult ki ez az igazságtalan helyzet? Karády a tornatanárokat zsidóellenességgel különösen terhelt személyekként mutatja be a pedagógustársadalmon belül, a zsidók teljesítményének alulbecslése szerinte a „tornatanárok által közismerten képviselt »hétköznapi fasizmus« egyik megnyilvánulása” volt.³⁰ A tornatanári kar „sajátos fasisztoid orientációjának” kialakulását Karády abból vezeti le, hogy a testnevelők jelentékeny hányada a trianoni békeszerződés értelmében létszámfelettivé vált, leszerelt katonatisztek közül toborzódott, akikről azt kell tudni, hogy „nem egy közülük az »ébredők« fajtájából” való „kurzuslovag” volt.³¹

Az érvelés nem kifogástalan. Igaz, hogy a Hadügyminisztérium 1919 őszén többek közt középiskolai tornatanári állásokba kívánt segíteni a hadseregből leszerelő tiszteket.³² (Arra nem találtam adatot, hogy ez megvalósult-e, és ha igen, hány fő esetében.) Csakhogy ez egyrészt nem volt újdonság. Katonák, ha tényleg olyan durva lelkűek voltak, ekkor már évtizedek óta, a kötelező középiskolai testgyakorlás bevezetésétől gyötörték az ifjúság színe-virágát. Bokelberg Ernő 1873–1875-re, illetve Kemény Ferenc és Kovács Rezső 1897–1898-ra vonatkozó kérdőíves felmérése azt találta, hogy a gimnáziumokban és reáliskolákban tornát oktatók döntő hányada nem rendelkezett a kívánatos képesítéssel, és közülük többen (arányuk nem ismert) szolgálatban álló vagy már nyugalmazott tisztek, altisztek voltak, netán csupán tartalékos mivoltukat tudták felmutatni előképzettségként.³³ Másrészt a zsidók és keresztények tornaosztályzatai közti szakadék – mint Karády adatai mutatják – nem az 1920-as, hanem majd csak az 1930-as években szélesedett ki.

De nem a fenntartásaim fontosak, hanem Karády vizsgálatának az az érdeme lényeges, hogy amikor a zsidó tornaórai kudarc termelődését végiggondolta, mérlegelte, hogy a jelenség a zsidók és keresztények közti valóságos teljesítménykülönbségből éppúgy fakadhatott, mint képzeletbeliből. Az általa adott megfejtés azonban csak egy a lehetségesek közül, a hipotézist nem támasztják alá vagy valószínűsítik bizonyítékok, helyállósága ellenőrizendő.

²⁹ Hadas–Karády 1994: 252–253; Karády 1997a: 125, 128; Karády 1997b: 142; Karády 1997c: 84–85; Karády 1997d: 29; Karády 1997e: 30; Karády 2000c: 189; Karády 2000d: 244; Karády 2004: 87–88; Karády 2014: 62; Karády 2016: 203.

³⁰ Karády 1997b: 142. A megfogalmazásra: Hadas–Karády 1994: 253; Karády 1997a: 125; Karády 1997c: 85; Karády 1997d: 29; Karády 1997e: 30.

³¹ Karády 2000c: 189; Karády 2004: 87; Karády 2014: 62; Karády 2016: 203.

³² DRERL C/39. 26. Katonás nevelés 1919–1920; Szabó 1996: 62–65; Földes–Kun–Kutassi 1982: 253–257, 334.

³³ Kemény–Kovács 1899: 2–3, 63–66. A testgyakorlás-oktatás tartalmi militarizálásáról folyó dualizmus kori diskurzusra: Tangl 2017.

A FORRÁS: ERŐMÉRÉSEK ÉS ERŐPONTOK

Vajon a tanári részrehajlás alakította ki a zsidó testi kudarcot a középiskolákban, vagy inkább az, hogy a zsidók valóban gyengébben tornáztak? Ennek feltárásához arra van szükség, hogy ne csak az egyenlőtlenséget, vagyis a zsidók és a nem zsidók érdemjegyeit, a teljesítményükről alkotott tanári ítéletet figyeljük meg, hanem a teljesítményüket is. Az egyes diákokról tehát három dolgot kell tudnunk egyszerre kideríteni: 1) hányast kaptak testgyakorlásból, 2) milyen produkciót nyújtottak tornaórán, 3) zsidók voltak-e, vagy sem. Az első adatot könnyen beszerezhetjük: az iskolai értesítők évről évre közölt érdemsorozataiban megtaláljuk kinek-kinek az osztályzatait minden tárgyból. Ha egy iskola valamilyen okból, átmenetileg vagy elvi alapon (mint sok evangélikus intézmény),³⁴ mégsem publikálta az egyes tanulók érdemjegyeit, akkor pótolhatjuk az adatot az iskolai anyakönyvekből. Annál több fejtörést okoz, hogyan döntsük el, ki mit nyújtott ténylegesen a tornaórán, illetve ki zsidó, és ki nem az.

Milyen tornászok voltak igazából a zsidók a többiekhez képest? Azt gondolhatja az olvasó, erre a kérdésre nem lehet felelni, mert képtelenség észlelni a teljesítményeket a maguk pőre valójában, mivel azok mindig valaki által értelmezve, elbírálva válnak észlelhetővé, csakis társadalmi becsértéükről van módunk tájékozódni. Nos, többnyire valóban ez a helyzet, ám éppen a testi teljesítmények tárgyilagos felmérésére kiváló lehetőségek kínálkoznak. Hogy miért ez a helyzet, azt akkor érthetjük meg, ha végiggondoljuk, hogyan szerepelhettek kiválóan a zsidók élsportolóként, ha egyszer a tornaórán leszerepeltek.³⁵

Közismert, hogy rengeteg a híres zsidó sportember a holokauszt előtti magyar sporttörténelem aranykönyvében, a zsidók a népességen belüli arányukhoz mérten felülképviseletet voltak az olimpiai érmesek között.³⁶ Az, hogy zsidók nagyobb eséllyel érték el a világraszóló magyar sportsikereket, mint nem zsidók, nem feltétlenül váratlan a zsidóságnak a társadalmi struktúrában elfoglalt helyéhez képest (lásd a zsidó társadalom urbanizáltságát, felülreprezentáltságát a tehetősek közt,³⁷ esetleg az igazolt sportolók között is). Nagyon is meglepő azonban a zsidó testre vonatkozó sztereotípiákhoz képest, valamint ahhoz mérten, hogy a tornaórán – az érdemjegyek tanúsága szerint – a zsidókat a keresztények hétről hétre legyőzték. Miért alakult annyira másként két testi versengés, a tornaórai és az olimpiai eredménye? Egy különbséget feltétlenül találunk, ami megokolhatja az eltérést: az olimpiai vetélkedésben nincs olyan funkciójú személy, mint a tornaórai osztályozás során a tanár, aki értelmezi a teljesítményeket, döntést hoz

³⁴ Benka 1890.

³⁵ Az ellentmondást regisztrálja Karády 1997a: 127; Karády 2012: 169–171; Körner 2015: 207–208.

³⁶ Az egymásnak helyenként ellentmondó adatközlésekre: Eisen 2005: 277–278; Handler 1985; Skolnik 2007: 413–414.

³⁷ Ezekre az érvekre: Bolgár 2016b: 8; Körner 2015: 215–218; Szegedi 2006: 69; Zeke 2005 [1995]: 274.

értékükről, és ennek során érvényesítheti prekoncepcióit. Ennek következtében a sportpályán a fantáziák a zsidó atléta testének alsóbbrendűségéről nem (vagy legfeljebb csak pszichés fenyegetettségként) gátolhatták a zsidók érvényesülését, csakis érdemeiktől függött a siker.

A sportpálya tehát olyan hely, ahol mód van – békés keretek között – produkcióink tervezhetően tárgyilagos összemérésére. Sőt, ha nem tévedek, ez az egyetlen hely a társadalomban, ahol teljesítményeink beárazása tudhatóan elfogulatlanul zajlik, egyedül itt valósul meg bármiféle leleményes közbeavatkozás (például a versengők anonimizálása) nélkül az egyenlőtlenségek termelődésére vonatkozó, meritokratikus erkölcsi ideálunk. Ez lehet a magyarázat arra a furcsaságra, hogy annyi pénzt költünk, olyan sok kalóriát pazarlunk a sportra, egy első látásra haszontalannak tűnő tevékenységre. Emiatt lehet, hogy annyira aggódunk a játék tisztaságáért, és hogy sok-sok millió ember él a Földön, akit jobban érdekel, sikerült-e győznie kedvenc csapatának a hétvégén, mint a saját munkája.

Vannak persze olyan sportágak, amelyekben a teljesítmény értékelése épp olyan szubjektív módon történik, mint például a történeti monográfiáké. Ezekben a versengésekben a sikerességet a teljesítményekről a bírók által adott értelmezések határozzák meg. Ilyen minden pontozásos sportág. Ezek messzemenő lehetőséget biztosítanak a személyválogatásnak, ugyanolyan logika alapján működnek, mint az osztályzás.

A sportok döntő többsége azonban igenis objektíve méri a teljesítményt. Nem az győz, akit a bíró jobbnak ítél, hanem az, aki az adott szabályok keretei között – szimbolikusan – végez ellenfelével: túljuttatja a labdát a gólvonalon, kiüti a másik bokszolót, messzebbre ugrik a többieknél. Bíró persze ezekben a sportágakban is van. De őt csak pongyolaságból szoktuk így nevezni. Funkcióját a játékvezető kifejezés sokkal jobban leírja, mert szerepe csupán rendfenntartói (persze némi csalási lehetőséggel fűszerezve), nem pedig értékelői. Nincs az a megbundázott játékvezető, akinek módja lenne gólt ítélni, ha az általa preferált csapat nem győmszöli valahogy a hálóba a labdát, aki befújhatna egy tizenegyet, ha az az együttes, amelyik javára elfogult, nem jut el az ellenfél tizenhatosáig. A sport az érdemelvűség kicsiny szigete a részrehajlás (lehetőségének) világóceánján.

A feladatunk innentől világos: olyan forrást kell találnunk, amely a tornánál társaik megelőzéséért, és nem a tanár osztályzatáért küzdő tanulók sikeréről vagy kudarcairól tudósít, amelyen nem hagyhatott nyomot a tornatanár pontozói hatalma, így a személyválogatás nem torzította el a versengés kimenetelét. Ha elég kitaróan lapozgatjuk a középiskolai értesítőket, akkor némelyikben találunk néhány, számokkal sűrűn teleírt táblázatot, amelyeket az értesítők erőmérési tábláknak neveznek. Keletkezéstörténetük, forráskritikájuk és részletes leírásuk ennek a tanulmánynak a függelékében olvasható.³⁸ A táblázatok közlik, hányat sikerült elvégeznie az egyes diákoknak bizonyos gyakorlatokból kifulladás-

³⁸ Az erőmérési táblák: keletkezéstörténet, forráskritika, leírás (Lásd E-FÜGGELÉK).

sig, amit a gyakorlatok nehézsége szerint súlyozva az úgynevezett erőpontértékben összesítettek. Vagyis az erőpontok száma az egyes tanulók sportteljesítményét úgy fejezi ki, hogy az érték alakulására a tanár önkényének befolyása nem volt. Az erőpontérték a középiskolások tornaórai teljesítményéről pártatlanul tudósít. Az 1886/87-es és az 1915/16-os tanév között publikáltak ilyen táblázatokat. A trianoni országterületen 19 főgimnázium vagy reáliskola között erőmérési táblákat a felső négy évfolyamra, 4 az alsó négyre vonatkozóan. Ezek adatait kivétel nélkül rögzítettem (tehát nem mintát vettem), hogy összevethessem a diákok osztályzatait a teljesítményeikkel. Így összesen közel 11 400 felmérés adatait dolgoztam fel. A kisgimnazista osztályokra vonatkozó eredmények azonban jóval bizonytalanabbak, mert innen sokkal kevesebb adat maradt fenn, a felmérés módszere nem volt egységes, és a pontszámítási módszer sem egyeztethető.

KI A ZSIDÓ?

Mielőtt belevágunk a vizsgálatba, még tisztáznunk kell azt a problémát, amit eddig nem kezeltünk problémaként, pedig nagyon is az: mit értsünk azon, hogy zsidó? Ha figyelmesen értelmezzük e tanulmány hipotézisét, akkor egyértelmű a válasz. Mivel az a gyanúnk, hogy egy diák tornaórán kapott osztályzata nemcsak a teljesítményétől függött, hanem attól is, a tanár zsidónak gondolta-e, vagy sem, a zsidó definíciója ennek a várakozásnak az ellenőrzése során csak a következő lehet: zsidó az, akire a zsidókról szóló diskurzust vonatkoztatták. Vagy egyszerűbben: zsidókon azokat kell értenünk, akiket a tanár zsidónak képzelt. Ha ugyanis létezett az elfogult osztályzási gyakorlat, azt nekik kellett elszenvedniük, azt pedig, ki a zsidó, a tornateremben a tanár döntötte el. És semmi jelentősége nincs annak, hogy akiket a tornatanár zsidónak tartott, milyen kultúrájú emberek voltak, mennyire különböztek egymástól, és kinek gondolták magukat.

Arról azonban, hogy a testnevelést oktatók kit azonosítottak zsidóként és kit nem, természetesen semmiféle rendszeres feljegyzés nincs.³⁹ Ha precízen nincs módunk szétválasztani azt a két csoportot, amely érdekel minket, hogy tudnánk legalább megközelítő pontossággal meghúzni a határvonalat köztük? Az egyetlen szóba jöhető megoldás az, ha a felekezetet vesszük figyelembe, ugyanis erről állnak rendelkezésünkre információk: a magyar oktatásügyi adminisztráció egészen a Rákosi-korszakig nyilvántartotta a tanulók vallását.

³⁹ Esetenként persze kiderülhetett, kit tartanak annak. Bálint György, azaz Bálint gazda mondja el a vele készített életútinterjúban a gyöngyösi gimnázium Horthy-kori tornatanáráról, hogy „őróla is hallottam, hogy igen-igen erősen szélsőjobboldali volt, a háború alatt legalábbis, de amikor engem tanított még, akkor, hogy mondjam, csendesen antiszemitazkodott”; „nem nyilvánosan, [...] de azért zsidózott persze”. Egyszer azonban „valami szülői értekezleten, ott valami nagyon rondákat, csúnyákat mondott, az [ti. az eset híre] valahogy úgy körbejárt a városban”. „Úgy emlegetett gyerekeket, hogy zsidók, [...] zsidó fiú” (OHA 929. Életútinterjú Bálint Györggyel 2009: 72–73).

Mekkorát tévedünk, ha a diákok vallása alapján igyekszünk megközelíteni, kit tekinthetett a tornatanár zsidónak, és kit nem? Ha így járunk el, akkor a zsidók közé kivétel nélkül olyanokat sorolunk, akikre biztosan vonatkoztatták a zsidókról szóló diskurzust. A tornatanárokat ugyanis a tanügyi dokumentumok folyton szembesítették tanulóik felekezetével. Az alma mater lelkiismeretesen a gyerekek neve után írta a felekezetüket mind a belső használatú dokumentációban (anyakönyvek), mind a nyilvánosban (értesítők), de még a tanári magánhasználatra szánt notesznek az érdemjegyek rögzítésére szolgáló részébe is bele volt nyomtatva „a tanuló vallása” rovat.⁴⁰ Ezek a nyomtatványok kvázi arra bujtogattak, hogy az iskolában a zsidó vallásúakról mindenkinek a zsidóságuk jusson eszébe (és persze a protestánsokról protestánságuk stb.).

A gond az, hogy ha a zsidóknak az izraelitákat feleltetjük meg, akkor a másik oldalra, a keresztény felekezetekhez tartozók közé is keveredhetnek olyanok, akikre ugyancsak vonatkoztathatták a zsidókról szóló diskurzust: az áttértekre és a vegyes házasságból születettekre gondolok, továbbá azokra, akiket azért tekintettek zsidónak, mert zsidónak találták a fellépésüket. Ez azt a veszélyt hordozza magában, hogy pontatlanul mérjük a tényleges és imaginárius teljesítmények zsidók és keresztények közti különbségeit. Ez a hibalehetőség azonban két okból sem hiúsítja meg vállalkozásunkat. Egyfelől a vegyes házasság és kikeresztelkedés abban a korszakban, amikor az erőmérési táblák készültek, még csak kevés embert érintett.⁴¹ Másfelől tudható, hogy ha mérésünk pontatlan, akkor milyen irányba torzít. Gondoljuk meg, amikor felekezeti alapon jelöljük ki, ki a zsidó, akkor annak tesszük ki magunkat, hogy a keresztények közé, az ő átlagukba számítunk olyanokat is, akik úgy teljesítettek tornaórán, vagy olyan elfogult módon értékelték őket, mint az izraelitákat. Így, ha tévedünk, akkor azzal tévedünk, hogy a tornatanár szemében zsidónak és kereszténynek számítók közötti különbségeket alulbecsülve írjuk le, noha azok a mértnél ténylegesen nagyobbak voltak. Ezért amennyiben sikerül ilyen eltéréseket kimutatnunk, akkor biztosak lehetünk benne, hogy ez nem azért következett be, mert képtelenek voltunk pontosan különválasztani a zsidónak gondoltakat a többiektől, vagyis mert mérőeszközünk tökéletlenek, hanem éppen ennek ellenére.

A MODELL

Miután a vizsgálat elvégzéséhez szükséges adatok rendelkezésünkre állnak a dualista korszak magyarországi középiskolásairól, fontoljuk meg, egyelőre csupán logikai alapon, mely okok alakíthatták ki a tornaórai zsidó kudarcot, és milyen mechanizmusok révén. Állítsuk fel a zsidók és keresztények tornaosztályzatai közti egyenlőtlenség magyarázómodelljét, amely majd számításunkat vezérli.

⁴⁰ N. N. (szerk.) 1906.

⁴¹ Karády 1997f: 132–150; Karády 2001b; Konrád 2014: 205–216; Zeke 1990: 194, 196.

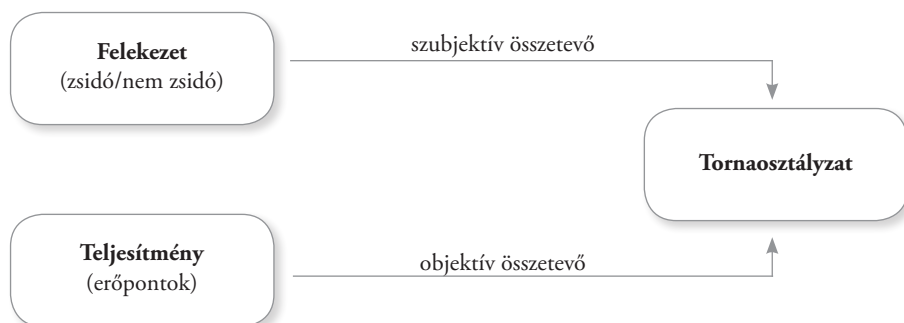
Azt, milyen érdemjegyet kapott egy diák a tornatanártól, közvetlenül mindössze kétféle tényező befolyásolhatta. Az osztályzat egyrészt függhetett a tanulók testi erőfeszítéseitől, tehát a tornaórai teljesítménytől, amit ebben a kutatásban erőpontokban fejezünk ki. Másrészt a tanárnak a diákok produkcióiról alkotott ítéletét, vagyis az érdemjegyeket sokféle szubjektív szempont eltéríthette, igazságtalanná tehetette. Előnyben részesíthette a tornaszereken jeleskedő aszkétákat, pikkelhetett a futballban kedvüket lelő élvhajhászokra.⁴² Favorizálhatta a jófiúkat, kitolhatott a rossz magatartásúakkal. Kedvezhetett azoknak, akiknek előírásos volt a tornadresszük, gáncsolhatta azokat, akiké nem. A sok-sok lehetséges tanári elfogultság között volt egy, amely – ha létezett – hátrányba hozta a zsidókat a tornaórai vetélkedésben: a zsidó testi teljesítmény alul-, illetve a keresztény felülértékelése.⁴³ Hogy az ilyen alapon személyválogató osztályozás létezett-e, és az egyenlőtlenségnek mekkora részéért felelt, azt úgy tudjuk kipuhatolni, hogy megmérjük, a felekezetváltozónak a tornaosztályzat-változóra gyakorolt hatásából, tehát a zsidók és nem zsidók átlagosztályzatai közti különbségből, mennyit nem indokolt a zsidó-keresztény teljesítménykülönbség (1. ábra).⁴⁴

⁴² Az iskolások kezdeti eltiltására a labdarúgástól lásd például: Gaál 1910: 50.

⁴³ A zsidókkal szemben érvényesülő elfogultság a torna osztályzása során természetesen összefüggethetett a többivel. Az is teljesítménykülönbséggel nem indokolt zsidó hátrányt termelhetett például, ha a zsidóknak a nem zsidóknál kisebb része volt hajlandó előírásos tornaruhát öltetni, ha a keresztényekénél rosszabbnak tűnt a magatartásuk, ha a többieknél jobban szerettek focizni, és ezekre a tanár érzékeny volt a jegyek meghatározásánál. Vizsgálatunk szempontjából azonban nem érdekes, illetve nem felderíthető, hogy a zsidók milyen vélt vagy valós tulajdonságaiból állt össze az értékelőben az, hogy őket a valóságosnál rosszabb tornásznak értékte meg. Csak az a fontos, hogy az osztályzatok közötti differencia a zsidó és keresztény testek teljesítménye közti különbség realitását fejezte-e ki, vagy pusztán annak fikcióját.

⁴⁴ A zsidó tornaosztályzati hátránynak a teljesítmények nagyságának különbségével nem indokolható részét a zsidó testtel szembeni tanári elfogultságon kívül elvileg még valami magyarázhatná: az, ha a tanárok értékelték az osztályzásnál, ha valaki társainál ugyan nem, de korábbi önmagánál igenis jobban teljesített, és a keresztények önmaguk felülmúlásában jobban álltak a zsidóknál. Azaz, ha a nem zsidóknak a teljesítményük volt jobb, de annak nem nagysága volt jelentősebb, hanem fejlődési üteme volt sebesebb, és ezért kaptak átlagosan jobb jegyeket. Egyfelől azonban ez meglehetősen nyakatekert, ráadásul erkölcsileg is aggályos magyarázat. Azt jelenti ugyanis, hogy egy keresztény ugyanazt a teljesítményt, mint egy zsidó, nagyobb erőfeszítés árán, több munkával érte el, tehát ez a magyarázat csak akkor működhet, ha a zsidóknak veleszületetten, kvázi faji alapon átlagosan jobbak voltak a sportképességeik, mint a nem zsidóknak. Ez pedig nemcsak nehezen hihető és nyugtalanító elgondolás, de még az ellenkezője is annak, amit a faji gondolkodásban erről mondani szoktak. Másfelől empirikusan is kizárható, hogy a keresztények önmagukhoz képest nyújtott jobb teljesítménye indokolta akárcsak részben is a zsidók osztályzati hátrányát. A vizsgálandó sokaságban ugyanis nem a keresztények, hanem a zsidók léptek előre nagyobb lépésekben, teljesítettek jobban magukhoz képest: az ötödik osztályos zsidók 9,8 erőpont lemaradásban voltak a nem zsidóktól, a hatodikosok kicsivel még rosszabbul álltak (10,6 erőpont), ám hetedikos korukra a hátrányuk megfeleződött (5,4 erőpont), végzős korukra pedig 3,0 erőpontra csökkent. Vagyis, ha a tanárok figyelembe vették az osztályzásnál, ki honnan indulva, mekkora munkával ért el bizonyos teljesítményt, akkor ez a zsidóknak nem hátrányt, hanem előnyt jelentett az osztályzásban, tehát a zsidó test teljesítményének az alulbecslése e jelenség miatt csak nagyobb mértékű lehetett annál, mint amit mérni fogunk, kisebb nem.

1. ábra

A zsidók gyengébb tornaosztályzatainak magyarázómodellje

Ha volt teljesítménykülönbség zsidók és nem zsidók között, az persze nem a semmiből keletkezett. Ennek a differenciának a magyarázómodelljét is érdemes kidolgoznunk, mivel a zsidó-keresztény erőpontkülönbséget okozó tényezők közvetve hatással bírtak az osztályzatok alakulására is, így megfigyelésükkel – amire az erőmérési táblák és az iskolai anyakönyvek összekapcsolása lehetőséget ad – pontosabban megérthetjük, mi vezetett a zsidók tornaórai kudarcához a dualista kori Magyarországon.

Karády Viktor modellje egyetlen tornaórai teljesítményt meghatározó tényezővel számol. Az a várakozása, hogy a diák viszonyulása a testmozgáshoz, tehát az intellektualizmus/antiintellektualizmus skálán elfoglalt pozíciója kihat arra, mennyire fog igyekezni a tornaórán. Ez azért okozhatott teljesítménykülönbséget zsidók és keresztények között, mert a két fél intellektualizmusa – feltételezés szerint – különböző mértékű volt. A felekezeti hovatartozás tehát nemcsak szubjektíve, vagyis azzal módosíthatta a tornaosztályzatot, hogy a tanár ennek alapján végezte a személyválogatást, hanem objektíve is, hiszen a diákok ez alapján fordíthattak kisebb vagy nagyobb energiákat a minél jobb testgyakorlati érdemjegy megszerzésére. A kérdés az, igaza van-e Karádynak, hogy a felekezetváltozónak a teljesítményváltozóra gyakorolt hatásáért, azaz a zsidók és nem zsidók erőpontjainak átlagos száma közti különbségért a zsidók intellektualista hajlandósága felelt, vagy pedig a zsidó diákság más sajátosságai (is)?

A feltételezett zsidó-keresztény teljesítménykülönbség alternatív magyarázatainak latolgatását kezdjük azzal, hogy az erőpontok számának alakulásába a diákok életszínvonala is beleszólhatott. Nem arra gondolok, hogy a gazdag családok gyermekei jól mozogtak tornaórán, a szegényekéi meg rosszul, vagy éppen fordítva. Nem is lenne világos, milyen logika alapján vezetne a vastagabb buksza jelebb vagy gyengébb sportteljesítményhez. Az a feltételezésem csupán, hogy a jólét egyetlen eleme, a biológiai, egészen pontosan a hozzáférés az élelemhez, kihatott a tanuló tápláltságára, az pedig tornaórai alakítására. A túl bőséges étkezés felül-, a túl szűkös alultápláltságot okozott, és mindkét állapot akadályozta a színvonalas testmozgást. Ha a zsidó és keresztény tanulók között voltak táp-

lálkozási differenciák, ha a zsidók felülképviseletk voltak a kalóriahiánytól szenvedő és/vagy a fölös kalóriákkal birkózó középiskolások között, annak lehetett az a következménye, hogy a zsidók átlagosan kevesebb erőpontot gyűjtöttek a keresztényeknél.

Ugyancsak befolyást gyakorolhatott arra, ki mire volt képes a szeren, hogy ki hol lakott. Arra az általánosan elterjedt, ám kétértelmű elképzelésre gondolok, amely szerint a falusiak izomzatának kidolgozottsága különbözik a városiakétól. Ez a közhely azért kétértelmű, mert úgy is végiggondolható, hogy a falusiaké, de úgy is, hogy a városiaké a testi fölény. Mindenki úgy szokta vélni ugyanis, hogy a falvakban élő ifjúság testmozgási lehetőségei sokkal kiterjedtebbek voltak a városiakénál, mert gyakrabban kerültek olyan helyzetbe, amelyben meg kellett feszíteniük izmaikat. Ez erőpontokban megnyilvánuló előnyt jelenthetett az iskolai testnevelésben is a falusiaknak. A „tökös parasztyerek” – „városbéli puhányok, nyavalyások” sztereotípiával azonban szemben áll az az ugyancsak köztudomású ismeret, hogy a városiaknak volt módjuk a magasabb szintű testkultúra elsajátítására, hiszen ott álltak rendelkezésre a modern, polgári, szervezett sportolási lehetőségek (pályák, tornatermek, sportklubok, sportszerek), más szóval a városi kultúrában lett népszerű szabadidős tevékenység a kalóriák hiábalavó elégetésének luxusa. Nem tudom eldönteni, melyik közhelyben lehet több igazság, de erre nincs is szükség, mivel a számítás majd felderíti. Mindenesetre, mivel a zsidók – legalábbis a társadalom egészében – a keresztényeknél nagyobb eséllyel voltak városiakok, a lakóhelyi tényező (városi vagy falusi lakhely) is szerepet játszhatott a zsidó-keresztény tornaórai teljesítménykülönbség megtermelésében.

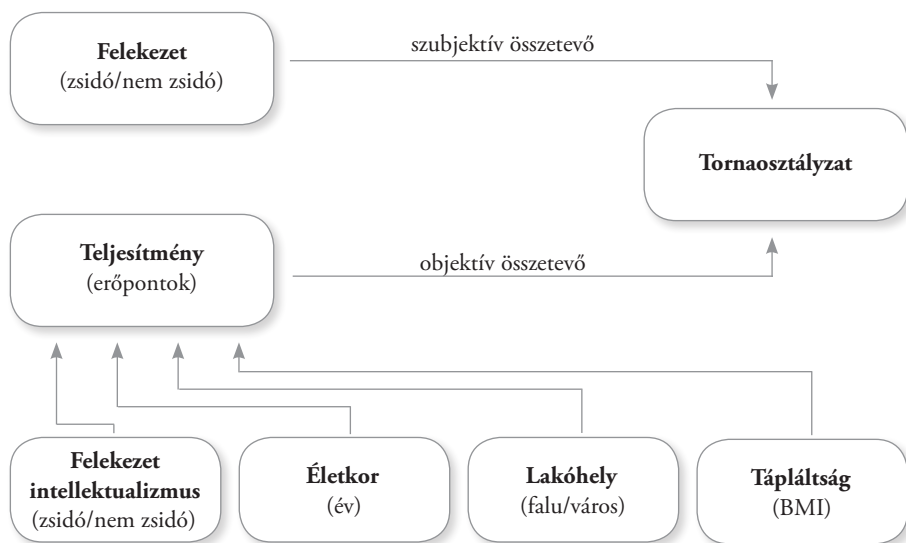
Végül ne feledkezzünk meg arról, hogy a tanuló életéveinek száma a serdülőkorban komoly befolyást gyakorol a testi fejlettségére, és ezzel arra, mekkora teljesítményt képes nyújtani a gimnazista a tornateremben. Ha a zsidó középiskolások fiatalabbak voltak a keresztényeknél, akkor ez is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a többieknél kevesebb erőpontot tudjanak kasszírozni. A zsidók átlagosan ifjabb életkora két úton alakulhatott ki. Egyfelől eredhetett abból, hogy az alsóbb évfolyamokon nagyobb volt az izraeliták aránya, mint a felsőkön. Ha így volt, és eltekintünk attól a lehetőségtől, hogy a századforduló környékén a zsidó élve születések száma és/vagy az izraeliták beiskolázási esélye egyik évről a másikra, hirtelen megnőtt a keresztényekéhez képest (amit nyugodt szívvel megtehetünk), akkor ezt a helyzetet csakis az állíthatta elő, hogy a zsidók nagyobb eséllyel morzsolódtak le, így nem jutottak el a felsőbb évfolyamokra. Elképzelhető tehát, hogy a zsidók erőmérési kudarca a lemorzsolódási kudarcuk mellékterméke volt. A másik lehetőség egészen ironikus. Lehetett az is az oka az életkori különbségnek, hogy az ugyanazt az évfolyamot látogató keresztények előrehaladottabb korúak voltak a zsidóknál. Ez két forrásból táplálkozhatott. Egyrészt abból, hogy a keresztények átlagosan magasabb életkorban kezdték a középiskolát. Előfordulhat ezért, hogy a keresztények jobb tornaórai teljesítménye annak váratlan jutalma volt, hogy nehezkesebben vergődtek át a zsidóknál az elemiből a középiskolába. De okozhatta az is, hogy a zsidóknak jobbak voltak a tanulmányi ered-

ményeik a szellemi tárgyakkól, ezért ritkábban buktak meg, vagyis átlagosan fiatalabb korban abszolválták az egyes gimnáziumi évfolyamokat. Elképzelhető tehát, hogy a keresztény tornaórai teljesítménytöbblet csupán annak a fiaskónak a szerény, technikai jellegű ellentételezése, amit a keresztényeknek a szellemi tárgyakkól el kellett szenvedniük: az osztályismétlés tantermi kudarca beváltható volt némi tornatermi sikerre.

Tehát a zsidók esetleges rosszabb tornaórai teljesítménye talán nem is sajátosan zsidó szellemiségük, intellektualizmusuk, hanem, meglehetősen pusztán városiasságuk, fiatalságuk, netán nem kielégítő vagy éppenhogy lukulluszi étkezésük rövgvalóságának következménye volt (2. ábra). Vizsgálatom ennek is igyekszik utánajárni.

2. ábra

A zsidó-keresztény teljesítménykülönbség és a zsidók gyengébb tornaosztályzatainak magyarázómodellje

MIÉRT NYÚJTOTTAK GYENGÉBB TELJESÍTMÉNYT A ZSIDÓK?

Először figyeljük meg, mekkora volt az az egyenlőtlenség, amit meg kell magyaráznunk, mennyivel voltak rosszabb tornaosztályzataik a zsidóknak. A 7502 erőmérésen átesett keresztény nagygimnazista átlagosztályzata 1,85 volt testgyakorlásból, a 2207 izraelitáé 2,18. A zsidók tehát tornából egyharmad jegynyi (0,33 osztályzat) lemaradásban voltak a felső évfolyamokon, ami körülbelül ugyanakkora differencia, mint amit Karády 1850 és 1918 között a magyarországi végzős fiú-középiszkolások körében mért. Hátrányuk a legkisebb a reformátusokhoz

(0,16), a legnagyobb a római katolikusokhoz (0,39) képest volt. A közel 1700 kisgimnazista körében ehhez hasonlóan alakult a zsidó-keresztény vetélkedés.⁴⁵

1. táblázat

Az eróponatok és tornaosztályzatok alakulása 19 magyarországi középiskola nagygimnazistái körében felekezetenként (1886/87–1915/16)

Felekezet	Megfigyelések száma	Tornaosztályzat	Erőpont
római katolikus	5109	1,79	65,9
izraelita	2207	2,18	59,7
református	1584	2,02	65,8
evangélikus	579	1,91	63,6
görög rítusú	213	1,92	74,1
unitárius	17	1,76	70,1
összesen/átlagosan	9709	1,92	64,5

Vajon állt-e az osztályzatok egyenlőtlenségének háttérben teljesítménykülönbség? Csak a jegyeik voltak rosszabbak a zsidóknak, vagy rosszabb tornászok is voltak? Bizony, rosszabb tornászok is voltak. Még hozzá a felső évfolyamokon 6,2 erőponttal szereztek átlagosan kevesebbet a keresztényeknél, azaz hozzávetőleg három húzódkodásnyival teljesítettek szerényebben. Az erőméréseken a legnagyobb fölényrel, 14,4 erőponttal a görög rítusú keresztények⁴⁶ előzték az izraelitákat. A többi keresztény felekezet között pedig – ha a mindössze néhány felmérést produkáló unitáriusságtól eltekintünk – nem találunk szóra érdemes teljesítménykülönbséget, holtverseny alakult ki köztük. Az alsó évfolyamokon ellenben a zsidók átlagosan 4,7 erőponttal *jobb* teljesítményt nyújtottak a keresztényeknél.

Először annak igyekszem utánajárni, mi a magyarázata a teljesítménykülönbségnek, miért tettek szert a zsidók kevesebb erőpontra. Ennek kiderítéséhez az iskolai anyakönyvekből ki kellett gyűjtenem az egyes diákok laccímét, illetve – ahol az erőmérési tábla elmulasztja közölni – az életkorát is. Mint magányos kutatónak, ezt nem volt módom mindahány középiskola esetében elvégezni, és sok esetben nem is maradtak fenn az anyakönyvek. Ezért ezt a vizsgálatot hét iskolára szűkítettem. Az intézmények megválasztásánál egyrészt arra ügyeltem, hogy a forrásadottságaik a lehető legkedvezőbbek legyenek, másrészt arra, hogy földrajzi és felekezeti értelemben sokszínű legyen a vizsgálatom.⁴⁷ Így számítá-

⁴⁵ Az 1192 erőmérésen részt vevő keresztény kisgimnazista átlagosztályzata 1,78 volt tornából, a 495 izraelitáé 2,05. Az alsó évfolyamokon tehát 0,27 jegynyi volt a zsidók hátránya.

⁴⁶ A görögkeletiek és a görög katolikusok szétválasztásával célszerűbbnek láttam nem kísérletezni, mert az értesítők igen következtelenül és bizonytalanul használták a vallási rovatban a „gk.” rövidítést.

⁴⁷ Olyan iskolákat igyekeztem kiválasztani, amelyek nagy tömegben közöltek erőmérési adatokat, és amelyeket jelentősebb arányban látogattak izraeliták. Törekedtem arra, hogy a trianoni országrészt nagyobb térségei mind képviselve legyenek (Alföld, Észak-Magyarország, Budapest, Dunántúl), hogy minden fenntartónak szerepeljen legalább egy iskolája a vizsgálatban

som a békéscsabai, a budapesti tanárképző intézeti, a gyöngyösi, a kecskeméti református, a makói és a zalaegerszegi gimnázium nagygimnáziumi osztályaira vonatkozik, továbbá a földrajzi féloldalasság ellensúlyozása végett figyelembe vettem még a magyaróvári algimnázium táblázatait is.⁴⁸ Ennek a hét gimnáziumnak az értesítői vették fel az erőmérési adatok többségét, hatezernél több felmérés eredményét. A zsidók a hat nagygimnáziumi tagozaton 8,5 erőpont, míg a magyaróvári algimnáziumban mindössze 1,7 erőpont teljesítményhátrányt szedtek össze a felméréseken.

Miért volt ennyivel kisportolatlanabb a zsidó test? Valóban a zsidók intellektualizmusának következménye volt ez, ahogy Karády Viktor gondolta? Tegyük fel először, hogy csupán azért voltak jobb erőben a keresztények, mert a zsidókkal szemben nem ettek se sokat, se keveset, azaz tápláltságuk nagyobb eséllyel volt normális. Ennek a feltevésnek az ellenőrzéséhez szükség van arra, hogy találjunk valamilyen mutatót, ami alapján a testmozgás szempontjából kedvezőtlen tápláltsági állapotúak, vagyis az alul- és túltápláltak megfigyelhetőek. Az antropometrikus történetírás szokásosan a testmagasságot használja a tápláltság mérésére. De a mi vizsgálatunkban nem bízhatjuk magunkat az erőmérések magassáadataira. Egyrészt ugyanis a testhossz (pontosabban egy sokaság átlagos testhossza) hiába áll összefüggésben az ételmiszerfogyasztással, a testnevelés órai teljesítőképességgel már nem áll összefüggésben: égimeszelők és tőporódottak egyaránt lehettek kiváló vagy borzasztó tornászok. Másrészt a tanulók magasságából bajos lenne kikövetkeztetni, kik voltak a túltápláltak.

A testmagasság-különbségek tehát nem segítenek az erőpontkülönbségek megmagyarázásában. Mégpedig azért nem, mert egy populáció átlagos termete a magzati kortól a felnőtt kor kezdetéig bevitt táplálék mennyiségéről és minőségéről árulkodik az energiafelhasználáshoz képest, vagyis a hosszú távú fiatalkori táplálkozási tapasztalatok összegződnek a nyúlánkságban.⁴⁹ A tornatermi mozgási potenciál szempontjából viszont az aktuális tápláltsági állapotnak van jelentősége, ez befolyásolja, mekkora eséllyel fog neki egy diák a húzódkodásnak. Ezt

(állami, katolikus, református, evangélikus), hogy legyen az iskolák közt dominánsan katolikus, református, evangélikus diákságú is, hogy az iskolák közt legyen többségében ortodox, neológ és status quo ante irányzatot követő zsidóságú városokban működő is (magukról az izraelita diákokról nem tudjuk, melyik irányzathoz tartoztak). Mindezeket a szempontokat szem előtt tartva nem is igen eshetett volna más intézményekre a választásom.

⁴⁸ Az anyakönyvek fellelhetősége: MNL BéML VIII.55.80–81, 83. A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium anyakönyvei. 1903–1905, 1905–1908, 1908–1911; MNL CSML MF VIII.51.83–90. Makói Állami Gimnázium névkönyvei 1896/97–1903/1904; ELTE EL 27/c. 18–19. A Budapesti M. Kir. Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgymnasium névkönyvei 1899/1900–1901/1902; MNL HML VIII.54/5–7. Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium iratai. Főnévkönyvek 1909/1910–1911/1912; MNL GYMSM GYL VIII.56.a./86–88. A Magyaróvári Kegyesrendi Gimnázium névkönyvei 1900/1901–1902/1903; KREL B.I. 10–12. Kecskeméti Református Főgimnázium beírási anyakönyvei 1897/98–1912/13; MNL ZML VIII.55.47–58. A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium névkönyvei. 1901/1902–1912/1913.

⁴⁹ Komlos 2006a: 270–271.

akkor ragadhatjuk meg, ha a testhossz helyett a testalkatra fordítjuk a figyelmünket; úgy értem: ha a magasak és alacsonyak megkülönböztetése helyett a kövérek-soványak dimenzióban helyezük el a zsidókat és a keresztényeket.

Az aktuális táplálékfogyasztásra azért következtethetünk az erőmérési táblákból, mert egy részük lehetővé teszi, hogy kiszámoljuk, miként aránylott a tanulók testsúlya a magasságukhoz, tekintet nélkül arra, hogy kilóik milyen arányban álltak izom-, illetve zsírszövetből. A húzódkodni gyenge éhező diákokat és kor-pulens tanulókat, a túl keveset vagy túl sokat evőket tehát – az orvosi gyakorlatnak megfelelően – a testtömegindex (elterjedt angol rövidítéssel: BMI)⁵⁰ meghatározásával szűrhetjük ki az osztálynévsorokból megközelítő pontossággal.⁵¹ A gyors testi változásokat hozó gyermek- és serdülőkorban nem lehet a felnőtt-tekre vonatkozóan megállapított határértékek alapján megítélni a három normálistól eltérőnek tekintett állapotot, a kóros soványságot, a túlsúlyosságot és az elhízottságot. Ezért a határértékeket minden (fél) életévre vonatkozóan külön definiáltam, a közhasználatú ajánlásokat elfogadva.⁵²

A hét kiválasztott középiskola közül a békéscsabai táblái nem tartalmaztak testmérési adatokat, a zalaegerszegiek pedig csak a magasságot közölték. Így összesen 3277 tanuló testtömegindexét tudtam kiszámítani, akiknek az életévenként megfigyelhető átlagos BMI-je jelentősen elmaradt a jelenkori értékektől.⁵³ Ennek a mai fogalmaink szerint meglehetősen karcsú populációnak a 9,0%-a (294 fő) nem esett a normális tartományba testtömegindexét tekintve. Közülük 148 volt túlságosan sovány. Nekik átlagosan 13,3 erőpont volt a teljesítményhátrányuk a normál tápláltságúakhoz képest. A 124 túlsúlyos, zsírpárnáinak köszönhetően, viszont csak 6,0 erőponttal maradt el tőlük, míg a 22 elhízott átlagosan 41,4 ponttal szerzett kevesebbet a normál BMI-vel rendelkezőknél. Úgy tűnik, az elhízottak voltak azok, akiknél a tornaórai teljesítmény alakulásában nem sok szerep jutott holmi felekezetsajátos szellemiségnek, városias tunyaságnak és hasonlóknak, mert már azelőtt a talajhoz szegezte őket a gravitáció, hogy ezek a tényezők jelentőssé válhattak volna. Ők nem intellektualisták vagy antiintellektualisták, hanem nehezek voltak ahhoz, hogy jeleskedhessenek tornából. Látható, a testtömegindex segítségével megragadott aktuális tápláltsági állapot jelentősen befolyásolta a tornaórai teljesítményt.

⁵⁰ Az index számításának módja: testtömeg (kg)/(testmagasság [m])².

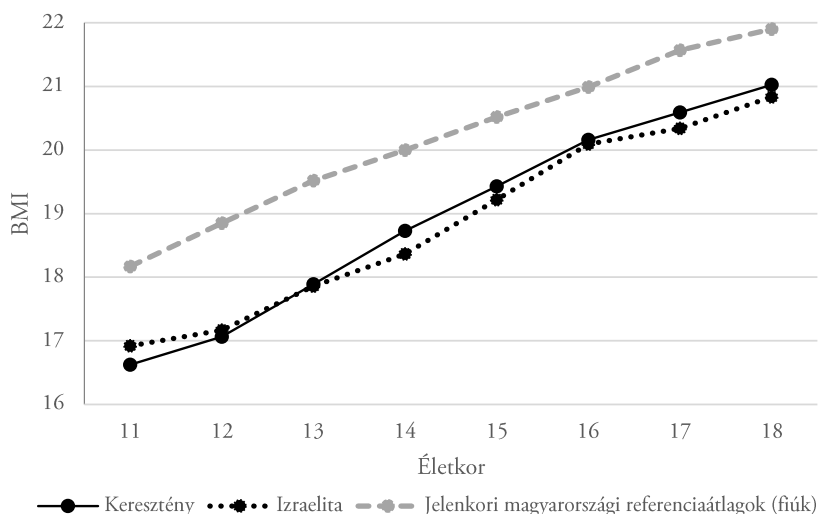
⁵¹ A BMI-nek mint tápláltsági mutatónak az értelmezésére a testmagassághoz képest: Cuff 1993: 171–172; Fogel 1993: 13.

⁵² Normál BMI-nek minden életkorban a jelenkori fiúnépességben az 5. és 85. percentilis közé eső értékeket tekintettem. Ez alatt kóros soványságról, a 85. és 95. percentilis között túlsúlyosságról, a 95. felett elhízottságról szoktunk beszélni (<https://www.cdc.gov/nccdphp/dnpao/growthcharts/training/bmiage/page4.htm> – utolsó letöltés: 2018. november 5.). Hogy a különböző percentilisekhez melyik életkorban milyen BMI tartozik, arra lásd http://www.who.int/growthref/bmifa_boys_5_19years_per.pdf?ua=1 – utolsó letöltés: 2018. november 5. A 19 éves felüli diákoknál a felnőttéknél szokásos határértékeket alkalmaztam.

⁵³ Múltbéli fiatalokú elitscsoportok BMI-jére nemzetközileg: Komlos 2006b: 314–315.

1. diagram

Az átlagos testtömegindex alakulása életévenként 5 magyarországi középiskolában (1896/97–1912/13)⁵⁴

A jelenkori magyarországi referenciaátlagok forrása: Joubert et al. 2006: 64.

Ez a jelenség akkor járulhatott hozzá a zsidók gyengébb testi teljesítményéhez, ha zsidók és keresztények testalkata gyakran eltért egymástól. Nos, az életévenkénti átlagos BMI-je majdnem egyformán alakult a két félnek, a keresztények gondolatnyival terebélyesebbek voltak a zsidóknál (1. diagram).⁵⁵ Az ismert testtömegindexű tanulók 20,4%-a volt izraelita, a nem normális BMI-jűeknek ugyancsak 20,4%-a (60 fő). Vagyis a tornázás szempontjából hátrányos testalkatúak között éppolyan valószínűséggel találunk zsidókat, mint keresztényeket. Némi különbség csak úgy figyelhető meg a felek között, ha a nem normális tápláltsági kategóriákat egyenként vizsgáljuk. A zsidók kissé alulképviseltek voltak azok közt, akik a betevő hiányával küzdöttek (18%), ahogy azok közt is, akik felszedtek némi túlsúlyt (18%), és feltűnően jelentős arányban (55%) voltak azon kevesek közt, akik erősen túlzásba vitték a falatozást.

Annak kiderítése, hogy a városi gyerekek tényleg gyengébben produkáltak-e tornaórán, egyszerű feladatnak ígérkezik, mert az iskolai anyagönyvek rögzítették a lakhelyet. Vagyis, gondolhatnánk, nekünk már csak az a dolgunk, hogy feltárjuk, vajon a megjelölt település város, esetleg városias méretű nagyközség

⁵⁴ A tornatanárok csak néha adták meg féléves pontossággal az életkort, így a kevés előfordulás miatt a diagramon csak az egész életévekhez tartozó BMI-értékeket jeleztem. Ugyanebből az okból a 11 évnél fiatalabbakat és a 18 évnél idősebbeket sem ábrázoltam.

⁵⁵ Az eltérő életkori összetétel hatása nélkül a zsidók BMI-je 0,08 egységgel volt kisebb a keresztényekénél átlagosan.

volt-e, és máris számíthatjuk, hány erőpontot szereztek a városiak a falusiakhoz képest, illetve milyen arányban voltak köztük zsidók.

Tévednénk azonban, ha így járnánk el, mert az anyakönyvben rögzített lakcím alapján legfeljebb a szülőt találta volna meg a postás. Az elvben falusi lakhelyűek közül ugyanis a gyakorlatban sokan kosztos diákként vagy kollégistaként az iskola székhelyén laktak a tanítási időszakban, tehát az év nagy részében. Könnyű a dolgunk ott, ahol fennmaradt a beiratkozási anyakönyv, amelyben fel van jegyezve a tanulók tényleges szállása,⁵⁶ illetve ahol az iskolai anyakönyvben városi lakhely van megjelölve, mert ők vagy a beírt városban laktak valóban, vagy ha nem, akkor az iskola székhelyén.⁵⁷ A nehézség abban áll, hogy valami módon kikövetkeztessük, kik lehettek a falusi lakcíműek közül a ténylegesen, az év nagy részében falun élők. A korszaknak a tanügyi körökben legrémisztóbbnak számító diáktípusát keressük tehát, akivel az volt a baj, hogy „túljár az iskola őrszemén”: a bejárót, akinek a figurája a tanárok fejében az igazolatlan hiányzással, késéssel, bukással, rossz magaviseletjeggyel, hazudozással, illetlen beszéddel, testi-lelki megrontással és a vallásosság elhanyagolásával kapcsolódott össze.⁵⁸ A legaggasztóbb erkölcsi állapotban persze a vonattal⁵⁹ (néha tehervonattal) ingázók voltak, hiszen – belegondolni is szörnyű – „volt reá eset, hogy [...] munkások közé ékelve utaztak”.⁶⁰ Aztán voltak gyalogos ingázók is, végül adottak voltak még a technikai feltételei a kerékpárral és lovaskocsival bejárásnak.⁶¹ A faluról bejárókat úgy igyekeztem azonosítani, hogy mérlegeltem az egyes diákok lakcímének és az iskola székhelyének közlekedésföldrajzi viszonyát, és azt fogadtam el falusi életmódot folytatóknak a falusi lakcíműek közül, aki a kedvezményes tanulójeggyel⁶² vasúton, vagy a település közelsége miatt más módon, naponta eljuthatott az iskolavárosba.⁶³

Ezzel az eljárással a diákság 14,4%-a adódott falusinak a hét vizsgált gimnáziumban,⁶⁴ és ők átlagosan 0,06 erőponttal szerepeltek jobban a városiaknál az

⁵⁶ KREL B. I. 10–12. Kecskeméti Református Főgimnázium beírási anyakönyvei 1897/98–1912/13.

⁵⁷ A hét iskolából kettőnek a székhelye nagyközség volt. Ám Békéscsaba lakossága 1910-ben 40 ezer fő felett járt (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1912: 278; 826). Magyaróvárt pedig a tényleges állapotnak megfelelően Moson és Lúcsony községgel együtt egy városnak tekintettem.

⁵⁸ Keller 1913.

⁵⁹ A vasúton bejárókkal kapcsolatos Horthy-kori aggodalmakra lásd Bolgár 2009: 70–74.

⁶⁰ Keller 1913: VI.

⁶¹ Keller 1913: I–II; Oravecz 1934: 26. A biciklizés magyarországi viszonyaira a századfordulón lásd Frisnyák 1988: 321; Kalocsai 2011: 69.

⁶² Halász 1971: 216.

⁶³ Gyalogos, biciklista vagy lovaskocsis bejárónak azokat fogtam fel, akiknek az iskolavárossal egy járásban volt a lakhelyük. Vasúti bejáróként azokat azonosítottam, akiknek a lakhelye megállóval rendelkezett és vasúton 50 km-nél (azaz személyvonattal körülbelül kétórás utazásnál) közelebb feküdt az iskolaközpontozhoz, tekintet nélkül a szükséges átszállásokra. A települések közigazgatási besorolásáról a helységnévtárból (Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1913), vasúti összeköttetéseiről az egykorú téli menetrendből (Megele 1910) és a vasúti szállítási szolgálat kézikönyvéből (Ősz 1912) tájékoztam.

⁶⁴ Hogy eljárásunk mennyire lehetett alkalmas a falusi bejárók kilétének feltárására, arról némi felvilágosítást ad, hogy az 1939/40. tanévben a középiskolás diákok 16,3%-a volt napi bejáró

erőméréseken. Vagyis voltaképp semmi különbség nem volt a falusiak és városiak teljesítménye között, nem beszélhetünk horpadt mellkasú aszfaltbetyárokról és a környező falvak pirospozsgás suttyóiról, ahogy az ellenkezőjéről sem. (A falusiak csak a tornatanárok észlelete szerint voltak a városiaknál valamivel keményebb kötésűek, ugyanis az osztályzataik 0,09 jeggyel jobbak voltak.) Mindenesetre a falusiaknak ez a szabad szemmel észrevehetetlen mértékű erőpontelőnye a zsidók tornaórai teljesítményhátrányát nem okozhatta, csak mérsékelhette egy paraszthajszállal, mert amíg nekik a 14,6%-uk minősült falusinak, a keresztényeknek – meglepetésre – valamivel kisebb része (14,3%).

Nem váratlan, hogy a tornaórai teljesítőképesség növekedett az életkorral: egy életév előny a kamaszodásban átlagosan 6,4 erőpont előrelépést jelentett az erőméréseken. Ez akkor alakíthatta ki azt a jelenséget, hogy a keresztények még néhányszor fel tudtak húzódkodni, amikor a zsidók már kifulladtak, ha a keresztények idősebbek voltak a zsidóknál. És az izraeliták valóban serdületlenebbek voltak, de csak kevéssel: 15,6 évesek voltak átlagosan, amíg a keresztények már 15,8 évet leéltek. Ez a különbség teljes egészében annak volt köszönhető, hogy a keresztények nagyobb valószínűséggel buktak⁶⁵ és/vagy tovább rostokoltak az elemiben a zsidóknál. Az izraeliták ugyanis keresztény osztálytársaiknál fél évvel voltak átlagosan fiatalabbak.⁶⁶ A teljes diákságon belüli eltérést az csökkentette 0,2 évre, hogy a keresztények nagyobb sanszsal morzsolódtak le,⁶⁷ így a magasabb évfolyamokon már kisebb arányban képviseltették magukat. Ha szabad ezt egy igen furcsa mutatóval kifejeznem: az erőmérésen részt vevő zsidó középiskolás jellemzően 6,2-ik osztályos volt, a keresztény csak 5,8-ikes.

A kérdés az, mennyiben állhatnak a feltárt asszociációk, vagyis a keresztények némileg magasabb életkora, esetleg a két fél közti szerény tápláltsági eltérés annak a jelenségnek a hátterében, hogy a zsidók alulteljesítettek az erőméréseken, és mennyit módosíthatott ezen a keresztények leheletnyi városias henyesége. Milyen módszerrel adhatunk választ erre a kérdésre? Képzeljük magunkat Karinthy *Lógok a szeren* című novellájába, amelyben a hatodik osztályos elbeszélő – akiről tételezzük fel, hogy zsidó – lóg a szeren a Markó utcai főreáliskola tornatermében, mellette viszont Bányai – aki háromszoros évisméltő⁶⁸ – megcsinálja a nagyhalált. Ezt a főreál érdemes tornatanárán, a tornatanárok egyesü-

(Szombatfalvy 1941: 326), amibe bele van számolva a minden bizonyonnyal kisszámú városi lakhelyű bejáró is, továbbá ekkor már eljuthattak tanulók az iskolába a vasúti mellett még eltörpülő jelentőségű távolsági autóbuzs közlekedéssel is (Halász 1971: 200–201).

⁶⁵ A zsidók kisebb évisméltési esélyeire az elemi iskolákban: Karády 1997g: 21.

⁶⁶ Tehát az eltérő évfolyam-összetétel hatása nélkül a zsidók átlagos életkora 0,5 évvel volt kevesebb a keresztényekénél.

⁶⁷ Erre más gimnáziumok esetében lásd Karády 1997b: 134–136; Karády 2014: 58–60.

⁶⁸ Karinthy Frigyesnek tényleg volt egy Bányai nevű osztálytársa – az V. kerületi főreál 1902/1903. évi, végzősöket is lepipáló magasugró bajnoka (Hofer 1903: 69) –, aki három évvel idősebb volt a későbbi írónál (BFL VIII.36.b.31. A Budapesti V. Kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola névkönyve, 1902/1903). Az adatért köszönettel tartozom Lugosi Andrásnak.

letének későbbi elnökén, Ottó Józsefen⁶⁹ kívül figyelemmel kíséri, mondjuk, egy tudalékos tanfelügyelő is, aki az esetben a zsidó satnyaság újabb ékes bizonyítékát látja.⁷⁰ Ám a tornatanár ragaszkodik hozzá, hogy az egész csak azért történt, mert a magát nyújtón produkáló diák három évvel öregebb. Ez a vita igencsak elhúzódhat. De ki sem alakulhatott volna, ha történetesen mindkét fiú háromszor bukott volna, mert mindenki azonnal átlátta volna, hogy a túlbuzgó tanfelügyelőnek lehet igaza, de legalábbis biztosan nem a korkülönbség a ludas.

A többszörös lineáris regresszióelemzés során is ezt az elvet alkalmazzuk.⁷¹ Vagyis úgy vesszük szemügyre zsidók és keresztények erőpontjainak alakulását, hogy közben a felek minden megfigyelt szempontból egyformák, csak felekezetükben nem. Azt számítjuk ki tehát, mekkora lett volna az eltérés zsidók és keresztények erőpontjainak száma között, ha átlagosan éppen megegyező életkorúak és tápláltságúak lettek volna, továbbá ugyanolyan arányban lettek volna falusiak és városiak a zsidók is, mint a keresztények. Ha ezután is találunk zsidó-nem zsidó teljesítménykülönbséget, akkor már biztosak lehetünk abban, hogy azt nem a kor-, a falánkság- vagy a lakóhelybeli különbség okozta. Statisztikai nyelvezetet használva: úgy fogjuk megfigyelni a felekezet- és teljesítményváltozó kapcsolatát, kiszámolni a regressziós együtthatót, hogy kontrollváltozóként a független változók között szerepeltetjük az életkor-, illetve a lakóhely településtípusa változót, ahogy konstanson tartjuk, rögzítjük a tápláltsági állapotot is.

Először végezzük el a számítást azokra az iskolákra vonatkozóan, amelyek esetében ismerjük a diákok testtömegindexét! A nagygyimnazistákra azt kapjuk, hogy ha a zsidók pontosan ugyanannyira urbanizáltak és idősek lettek volna, mint a keresztények, továbbá ugyanakkora esélyük lett volna az elhízásra, a túlsúlyosságra, a normális, illetve az alultápláltságra, akkor is megmaradt volna az erőponthátrány 89%-a (a magyaróvári kisgyimnazistáknál 99%-a). Egyelőre azonban ennél fontosabb nekünk, hogy a tápláltsági különbségek a zsidó erőponthátránynak csak elenyésző részét, a nagygyimnazistáknál 2,1%-át magyarázták (Magyaróváron pedig még kicsivel előnyösebb is volt a zsidók tápláltsági helyzete a keresztényekénél). Ez alapján megkockáztatom azt a feltevést, hogy a BMI kiszámolására alkalmas adatokat nem közlő két gimnáziumban is jelentéktelen lehetett az eltérés zsidók és keresztények testtömegindexei között, ezért elvégzem a számítást mind a hét gimnáziumra vonatkozóan is a BMI figyelembevétele nélkül. Így a nagygyimnáziumokban az összesen 8,5 erőpontnyi zsidó lemaradásról az derül ki, hogy azt minimálisan, a hátrány 0,8%-ával csökkentette a zsidók testmozgás szempontjából előnyösebb lakóhelyi mintázata. A keresztények előrehaladottabb kamaszodása, azaz – mint láttuk – a zsidók tantermi sikere, a csekélyebb bukási esélyük termelte erőmérési hátrányuk 21%-át. És ha jól gondoltuk végig a zsidó erőponthátrány magyarázó modelljét, akkor a teljesítménykülönbség döntő, nem magyarázott hányada, 80%-a a zsidók keresztényekétől eltérő

⁶⁹ Hofer 1903: 46.

⁷⁰ A valóságos Bányai Miklós ugyanis református volt.

⁷¹ A módszerre: Moksony 1999, különösen 178–186.

mentalitásának, jelesül intellektualizmusának a következménye volt. Ha fogalmazhatok földhözragadtanban: az, hogy a zsidók rosszabb tornászok voltak a keresztényeknél, úgy látszik, négyötöd részt annak volt köszönhető, hogy a zsidók kevesebbre tartották a tornaórát, testnevelésből kevésbé törték magukat.

2. táblázat

A zsidók és keresztények közti teljesítménykülönbség magyarázata középiskolánként (1896/97–1912/13)⁷²

	Zsidók erőponthátránya	Az életkori és lakó- helyi különbséggel nem magyarázott zsidó erőponthátrány	Az életkori és lakóhe- lyi különbséggel nem magyarázott hátrány a teljes hátrány %-ában
Békéscsaba	6,9	1,0	15
Makó	23,6	20,1	85
Gyöngyös	14,2	11,4	80
Kecskemét	18,1	16,5	91
Budapest, VIII. ker.	1,0	1,4 előny ⁷²	0
Magyaróvár	1,7	1,6	95
Zalaegerszeg	6,4	5,6	87

Ha a teljesítménykülönbséget kialakító hatások nagyságának kiszámítását gimnáziumonként is elvégezzük (2. táblázat), azt találjuk, hogy a hétből öt gimnáziumra igaz az, amit összesítve megfigyeltünk, vagyis hogy a zsidók fiatalabb korának alárendelt szerepe volt a teljesítménykülönbség kialakításában (a lakóhelyi különbség mindenütt jelentéktelennek bizonyult). Az is kirajzolódik, hogy az iskolák mindennapjaihoz nem tartozott hozzá feltétlenül a zsidó intellektualizmus tapasztalata, ugyanis a zsidók könyvmolyságon alapuló hátránya két iskolában alig észlelhető mértékűnek adódott, egy iskolában pedig, ha kicsivel is, de a keresztények bizonyultak intellektualistábbnak. Az iskolák közti különbségekben földrajzi vagy felekezeti szabályszerűség nem fedezhető fel. Legfeljebb arra lehet felfigyelni, hogy a többségében ortodox zsidóságú Makón volt a legnagyobb a teljesítménykülönbség. Ebből azonban nem kellene elhamarkodott következtetést levonnunk, mert volt még két erőmérési táblát közlő iskola az országban, ahol a domináns zsidó hitközség az ortodox volt, és ott már az izraeliták nem álltak ilyen ramatyul: az egyikben (Miskolc) mindössze 2,5 pont volt a zsidók hátránya, a másikban (Balassagyarmat) meg egyenesen a zsidók szerepeltek 13,6 ponttal jobban az erőmérésen.

⁷² Ez úgy értendő, hogy a későbbi Trefort Gimnáziumban a zsidók csekély erőponthátrányát teljes egészében az termelte, hogy az izraeliták fiatalabbak voltak a nem zsidóknál (a lakóhely településtípusa itt nem játszott szerepet, mert minden diák városi volt). A zsidók azonos korú társaiknál átlagosan 1,4-del több erőpontot szereztek.

MIÉRT KAPTAK ROSSZABB OSZTÁLYZATOKAT A ZSIDÓK?

Most már felfejtettük, hogyan jöhetett létre a teljesítménykülönbség, de még nem tudjuk, hogy az jelentős volt-e, vagy sem, azaz nem derítettük ki, mennyit magyaráz meg az osztályzatok, tehát a zsidó és keresztény testről alkotott ítéletek egyenlőtlenségéből. A módszer ugyanaz, mint az előbb: azt számoljuk ki, hogy akkor is rosszabb jegyet kaptak-e a zsidók tornából, ha ugyanannyi erőpontot értek el, mint a nem zsidók, és ha igen, mennyivel. Azaz úgy vizsgáljuk a felekezerváltozó hatásának nagyságát a tornaosztályzat-változóra, hogy kontrollváltozóként szerepeltetjük a teljesítményt. Ha még teljesítménykülönbség híján is rosszabb tanulónak bizonyulnak a zsidók tornából, akkor az így megfigyelhető hátrálynak már nem volt köze sem a zsidó tanulók fiatalságához, sem „okostojássághoz”, sőt a diákoknak már egyáltalán nem volt semmi közük ehhez az eltéréshez, mert ezt már – ha az erőpontok valóban jól mérik a teljesítménykülönbséget – a tornatanárnak az elfogultsága, a „gyenge zsidó” sztereotípiája által eluralt szeszélye termelte. Ezt a kalkulációt évfolyamonként kell végrehajtanunk, mivel évfolyamonként változó volt, hogy a tornatanárok mekkora teljesítményt, hány erőpontot vártak el például a jeleshez.

3. táblázat

*A zsidók és keresztények tornaosztályzatai közti egyenlőtlenség és magyarázata
19 nagygyimnáziumban és négy kisgyimnáziumban évfolyamonként (1886/87–1915/16)*

Évfolyam	Megfigyelések száma		Zsidó hátrány (osztályzat)	Teljesítménykülönbséggel nem indokolt zsidó hátrány (osztályzat)	Indokolatlan zsidó hátrány a teljes hátrány %-ában
	Keresztény	Zsidó			
1.	359	94	0,23	0,21	90
2.	261	60	0,29	0,23	79
3.	210	71	0,17	0,25	142 ⁷³
4.	362	270	0,26	0,31	121
5.	2021	501	0,35	0,24	68
6.	1819	531	0,36	0,26	70
7.	1466	509	0,33	0,28	83
8.	2196	666	0,30	0,27	91

A számítást az egész sokaságra elvégezve azt kapjuk, hogy a zsidók, jellemzően mintegy negyed osztályzattal, azoknál a keresztény osztálytársaiknál is rosszabb jegyeket kaptak testgyakorlásból, akik fikarcnyival sem gyűjtöttek több erőpontot náluk (3. táblázat). Ez azt jelenti, hogy a zsidók korántsem voltak annyival hitványabb tornászok, mint amennyivel a tornatanárok rosszabbnak

⁷³ A 100% feletti értékek úgy adódnak, hogy az izraeliták annak ellenére kaptak rosszabb tornaosztályzatokat a keresztényeknél, hogy náluk jobb teljesítményt nyújtottak.

ítélték őket: a teljes egyenlőtlenségnek csak – évfolyamonként változó mértékben – harmadát-tizedét indokolta az izraeliták silányabb teljesítménye, sőt a harmadikos és negyedikos kisgimnazisták körében annak ellenére díjazta őket rosszabb jeggyel a tanár, hogy ők nyújtottak jobb teljesítményt. A tornaórai zsidó kudarc kétharmada–kilenczede, két évfolyamon pedig egésze a tanárok lelkén száradt, csupán a zsidó test alsóbbrendűségéről folytatott fantáziálásuk terméke volt. Más megfogalmazásban: körülbelül minden negyedik zsidó diák egy jeggyel rosszabbat kapott tornából annál, mint amit megérdemelt. Ugyanakkor, amely évfolyamokon egyáltalán létezett indokolt része a zsidó hátránynak, csak minden kilencedik–negyvenharmadik zsidó diák kapott azért egy jeggyel rosszabbat keresztény osztálytársainál a pedagógustól, mert teljesítményével rászolgált erre. Az egyenlőtlenség döntő hányada tehát igazságtalan volt, mert nem az érdemek közti különbségen, hanem elképzelt teljesítménykülönbségen, részrehajló ítélkezésen alapult.⁷⁴

Az összes iskola tornaosztályzatait „ömlesztve” vizsgálni nem volt indokoltan. Azzal ugyanis, hogy az állam egységes értékelési skálát alkotott,⁷⁵ egységesen határozta meg a tanítandó ismeretek minimális mértékét, és eldöntötte, jogot ad-e az egyes iskoláknak bizonyítvány kiállítására,⁷⁶ azt is állította, hogy az egyik iskolában szerzett jeles mögött hasonló teljesítménynek kellene állnia, mint a másokban. Az előző mérésben ehhez az elvi sztenderdhez képest figyeltük meg, mekkora diszkrimináció érte a zsidókat tornaórán, ahhoz az elvárásszinthez viszonyítottunk tehát, amivel az egész sokaság átlagosan szembesült. Az állam azonban ténylegesen nem tett erőfeszítést az osztályzás sztenderdizálására, vagyis a gyakorlatban minden bizonnyal nagy különbségek voltak abban, mekkora tel-

⁷⁴ Vajon voltak-e részrehajlón alapuló egyenlőtlenségek az egyes keresztény felekezetek között is? Az 1. táblázat ugyan nem évfolyamonkénti bontásban közöl adatokat, de nagy vonalakban kiolvasható belőle, mi volt a helyzet: a protestánsoknak és a görög rítusú keresztényeknek rosszabbak voltak a jegyeik a katolikusokénál, holott teljesítményük nem különbözött érdemileg az övékétől, vagy egyenesen jobb volt. Ez arra utal, hogy a tornatanárok nemcsak a zsidókat, hanem a nem katolikus keresztényeket is összességében alulértékelték. Ha a részletesen vizsgált hét iskolából megfigyeljük azt a hármat, amelyben a keresztény tanulók között jelentős számban voltak helyben kisebbségi keresztény felekezethez tartozók (békéscsabai evangélikus, kecskeméti református, makói állami gimnázium), azt találjuk, hogy a tornatanárok Makón a többségi katolikusok, Békéscsabán és Kecskeméten pedig a domináns protestánsok javára elfogultságot mutattak az osztályzás során. Ez alapján úgy tűnik, hogy a személyválogatás nemcsak a keresztényeknek kedvezve folyt a zsidók ellenében, de nem is mindig elsősorban a katolikusok javára, hanem mindenekelőtt az iskolában domináns felekezet felé hajlott a tornatanárok keze. Békéscsabán, az evangélikus gimnáziumban, a tornaórai versenyben nem is a zsidók, hanem a katolikusok kullogtak leghátul, nekik voltak a legrosszabb jegyeik, és ez úgy alakult ki, hogy osztályzásuk még a zsidókéénál is igazságtalanabb volt. Ha Békéscsabán és Kecskeméten a protestáns tömbhöz, Makón a katolikusokhoz hasonlítjuk az izraelitákat, az látszik, hogy a háromból két iskolában (Békéscsabán és Makón) a preferált keresztény felekezethez képest nagyobb mértékben volt felelős a részrehajló értékelés a zsidók kudarcáért, mint az keresztény-zsidó összevetésben látszik.

⁷⁵ Lásd az 1890. évi középiskolai rendtartás 40. §-át (VKM 1890. évi 23 583. számú rendelete).

⁷⁶ 1883: 30. tc. 8. és 59. §

jesítményt tekintettek jelesnek az egyes tanárok. Ezért, és mert az egyes iskolák eltérő számú diák erőmérését végezték el, érdemes a tanári diszkriminációt iskolánként is felmérni. (Minden iskola esetében egy tornatanító végzett erőmérést.)

Így azt találjuk, hogy a tizenkilenc nagygymnáziumi tagozatból tizennégyben kellett 0,1 jegynél nagyobb mértékű indokolatlan alulértékelést elszenvedniük a zsidóknak.⁷⁷ Ebből tizenkét esetben a zsidó tornaórai kudarc több mint feléért felelt a diszkriminatív értékelés (vagy egyedül ez a jelenség mérsékelté többleteljesítményen alapuló előnyüket). Két esetben viszont a zsidók gyengébb teljesítménye volt a lényegesebb tényező. Három iskolában ugyan nem figyelhető meg 0,1 jegynél nagyobb zsidó lemaradást okozó elfogultság, de nem volt számottevő teljesítménykülönbségen alapuló egyenlőtlenség sem, azaz a tornaóra nagyjából előítélet-mentesen hozott felekezetiileg kiegyenlített küzdelmet. Ebből két iskolában csekély hátrányban voltak az izraeliták osztályzataikat tekintve, és ezt a lemaradást döntően részrehajlás termelte. Végül mindössze kettő iskola volt, amiben nem a várakozásunk szerint alakult a helyzet. Ezekben az intézményekben a tornatanár az izraeliták javára volt elfogult, akik zsidó-keresztény relációban 0,1 jegynél valamivel nagyobb indokolatlan előnyhöz jutottak ezzel. Ha azonban a helyben domináns keresztény felekezethez, jelesül a római katolikusokhoz hasonlítjuk őket, már azt találjuk, hogy hozzájuk képest 0,1 osztályzatnál kisebb jutalmat kaptak azért, mert a tanár őket preferálta. A kisgymnáziumokban hasonlóan alakultak az eredmények.⁷⁸ Aszerint nem figyelhető meg szabályszerűség az eredményekben, hogy az ország melyik régiójában feküdt az iskola, ki volt a fenntartója, melyik volt a diákságban a többségi keresztény felekezet, illetve az iskola székhelyén az ortodox, a status quo vagy a neológ hitközség volt-e túlsúlyban. Az iskolánként elvégzett vizsgálat tehát megerősítette azt a következtetést, amit az összes diákot egyetlen sokaságként kezelő számításhoz kaptunk.

Az eredmények azt mutatják, hogy a zsidók rosszabb tornaosztályzatait ketten hozták össze. Szerepet vállaltak benne a valóságos zsidók, és amikor ők felkapaszkodtak a szerre, akcióba léptek a tornatanárok fejében lévő képzeletbeli zsidók is. Az érdekes az, hogy a valóságos zsidók a jelek szerint sokkal jobban hasonlítottak keresztény osztálytársaikra, mint a róluk alkotott képre. Ők közel sem voltak olyan izomgyengék, és sokkal kevésbé tehetek rossz osztályzataikról, mint elképzelt megfelelőik.

⁷⁷ A békéscsabai gymnasiumot is idesoroltam, ahol csak zsidó-protestáns viszonylatban állt fenn a 0,1 jegynél nagyobb indokolatlan izraelita hátrány, zsidó-keresztényben nem.

⁷⁸ A négy kisgymnázium közül háromban volt jelentős mértékű a zsidók produkciójának alulbecslése az osztályzás során. Ebből két esetben döntően ez, egy esetben nagyjából a gyengébb teljesítményük okozta a zsidók tornaórai kudarcát. Egy iskolában pedig nem volt szó érdemlő elfogultság megfigyelhető, ám teljesítménykülönbség sem.

MIÉRT VOLTAK (KICSIVEL) INTELLEKTUALISTÁBBAK A ZSIDÓK?

A lényegét, a számottevő különbséget az elképzelt és a valóságos zsidó testmozgása között már kitárgyaltuk. Jó volna annak megértésében is előrelépni valamit, miért emlékeztetett a két figura jelleme mégis egy kicsit egymásra? Azaz miből fakadhatott, hogy a zsidók kevéssel tényleg „fejnehezebbek” voltak a nem zsidóknál, ami miatt valamivel valóban rosszabbul teljesítettek a tornaórán? Karády Viktor válasza az, hogy ez az intellektualizmus hagyományaikból következett, az északpontos zsidó vallási hagyományból és az állami-katonai tradíciók hiányából. Könnyen lehet, de elképzelhető egy másik magyarázat is. Lehetett a zsidók intellektualizmusa és ebből következő erőponthátránya is a képzeletbeli zsidók munkájának gyümölcse, azaz termelhette ezt is a személyválogatás, a zsidó csenevészesség képzete mint önbeteljesítő jóslat. Az tehát, hogy a sztereotípiát érvényesnek fogadták el, noha nem volt az, olyan változásokhoz vezethetett, amelyek révén – valamennyire – csakugyan érvényessé is vált.⁷⁹

Több módon is elképzelhető, hogy a fantáziálás a zsidó (és nem zsidó) testről nemcsak az értékeléseket, de a cselekvéseket is befolyásolta, azaz a testi versengésben a zsidókat kisebb, a keresztényeket nagyobb erőfeszítésekre sarkallta. Egyrészt kifejtette a hatását a tanárok közvetítésével, Pygmalion-, illetve Gólem-hatásként. Úgy tehát, hogy mivel a tornatanárok a keresztényektől jobb teljesítményt vártak, több figyelmet fordítottak rájuk, nagyobb segítséget adtak nekik, míg a zsidókat reménytelennek gondolták, ezért kevesebbet törődtek velük, aminek következtében a zsidóknak tényleg rosszabbul ment a tornázás.⁸⁰ De befolyásolhatta a zsidó test alsóbbrendűségének vélelme közvetlenül a gyerekek cselekvéseit is. A testi erejüket lekicsinylő értékelési gyakorlat miatt a zsidók fenyegetettnek érezhették magukat tornaórán, amitől elveszíthették magabiztosságukat, míg a keresztények épp ellenkezőleg.⁸¹ De lehetett ésszerű döntések következménye is a teljesítménykülönbség, amennyiben a diákok számoltak azzal, hogy a tornaórai értékelés részrehajló. Ha a zsidók észlelték az imázsuk elleni küzdelem hiábavalóságát a tornateremben, rájöttek, hogy ha megszakadnak az erőméréseken, akkor sem terem nekik babér, könnyen beláthatták, hogy még akkor járnak a legjobban, ha csak a legszükségesebb költségeket vállalják, hiszen egy olyan versengésben voltak kénytelenek részt venni, amelyben nem számíthattak befektetéseik megtérülésére. Azaz elképzelhető, hogy a továbbiakban nem annyira hiábavaló fekvőtámaszozással töltötték a drága szabadidejüket, hanem inkább az atomfizika vagy a forradalomcsinálás időszerű kérdéseiről spekuláltak, ami meglátszott tornaórai teljesítőképességükön. És ugyanígy a keresztények is megérezhették, hogy a görögptóló irodalom elmélyültebb tanulmányo-

⁷⁹ Az önbeteljesítő jóslat fogalmára: Merton 2002: 504–519.

⁸⁰ Rosenthal–Jacobson 1968. A Pygmalion-, illetve Gólem-hatás működésére tornaórai körülmények között: Babad–Inbar–Rosenthal 1982.

⁸¹ Steele–Aronson 1995.

zásánál talán kifizetődőbb számukra, ha a sportolásban fejlesztik magukat, mert a tornateremben könnyebben elismerik produkcióikat.⁸²

A rest zsidó és az acélos keresztény test hiedelmének esetleges önbeteljesülését nehéz lenne – és nem is célom – körültekintően bizonyítani, működési mechanizmusát feltárni. De azt, hogy az elmélet nem eleve képtelenség, egyszerűen ellenőrizhetjük egy tapasztalati következmény megfogalmazásával: amennyiben részben vagy egészben a zsidók ellenében elfogult tornatanári ítélkezés volt felelős a zsidók szerényebb tornaórai teljesítményéért is, akkor azokban az iskolákban, ahol az ilyen pártosság erős volt, nagyobbak kellett lennie a zsidók és keresztények közötti teljesítménykülönbségnek, mint ott, ahol gyenge volt vagy hiányzott. Márpedig adataink a nagygymnáziumi évfolyamokon ennek megfelelő képet mutatnak. Abban a tizennégy középiskolában, ahol a diákoknak szembesülniük kellett jelentős mértékű részrehajlással, 6,7 erőpont volt a zsidók hátránya, és 58,8 erőpontot szereztek átlagosan. Abban az ötben, amelyben nem találkoztak ilyesmivel, csak 3,0 erőpont volt a lemaradásuk és 65,7 erőpont volt az átlagos teljesítményük. A kisgimnazistáknál azonban (még?) éppen az ellenkezőjét találjuk ennek.⁸³

* * *

A tanulmány címében feltett kérdésre az a válaszom, hogy a zsidók korántsem voltak annyival puhányabbak, mint amennyivel a tornatanárok értékelései gyengébbnek mutatták őket. Az erőmérési táblák szembeállítására a tornaosztályzatokkal azt mutatja, hogy a zsidó testi kudarcot, azt tehát, hogy a zsidóknak gyengébb volt a bizonyítványuk testgyakorlásból, elsősorban nem a zsidók kigyúratlansága és a keresztények daliás izomzata okozta, hanem túlnyomórészt az, hogy a tornatanárok alulbecsülték a zsidók teljesítményét, hittek a zsidó testi alsóbb- és szellemi felsőbbrendűség mítoszában. És ez a helyzet nem a Horthy-korszak terméke volt, nem kellett hozzá a leszerelő katonák tornatanári állásba segítése, hanem már a dualizmusban is ezt figyeltük meg.

A kérdés ezután az, vajon nem ugyanez a mítosz termelte-e meg a zsidó sikereket is a szellemi szférában. És ennek a rejtvénynek a megoldása az igazán szép és nehéz feladat. Ehhez ugyanis egyrészt ki kell találnunk, hogyan mérjük össze tárgyilagosan az értelmi teljesítményeket, másrészt el kell tudnunk képzelni, hogy a dominánsok a domináltak felsőbbrendű képességeiről ábrándoztak – azaz a domináns keresztények a dominált zsidók javára voltak elfogultak, a saját kárukra.

⁸² Erre a logikára: Loury 2002: 33–42.

⁸³ Abban a három kisgimnáziumban, ahol erőteljes volt a zsidók alulértékelése, az izraeliták nem-hogy rosszabb teljesítményt mutattak az erőméréseken, mint az egyetlen pártatlanul osztályozó tornatanár iskolájába járó zsidók, hanem még a keresztényeknél is jobbat.

FORRÁSOK

- 1956-os Intézet – Oral History Archívum (OHA)
 929. Életútinterjú Bálint Györggyel. Az interjút készítette: Bolgár Dániel, 2009.
 Budapest Főváros Levéltára (BFL)
 VIII.36. A Budapesti V. kerületi Magyar Királyi Állami Főreáliskola iratai, 1902–1903.
 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (DRERL)
 C/39. Imre II. Sándor iratai, 1919–1920.
 ELTE Egyetemi Levéltár (ELTE EL)
 27/c. A Budapesti Magyar Királyi Tanárképző Intézeti Gyakorló Főgimnázium iratai, 1899–1902.
 Kecskeméti Református Egyházkerület Levéltára (KREL)
 B. I. Kecskeméti Református Főgimnázium iratai, 1897–1913.
 Magyar Nemzeti Levéltár Békés Megyei Levéltára (MNL BéML)
 VIII.55. A Békéscsabai Evangélikus Gimnázium iratai, 1903–1911.
 Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád Megyei Levéltára (Makói Fiókleveletár) (MNL CSML MF)
 VIII.51. Makói Állami Gimnázium iratai, 1896–1904.
 Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megyei Levéltára Mosonmagyaróvári Fiókleveletár (MNL GYMSML MF)
 VIII.56. A Magyaróvári Kegyesrendi Gimnázium iratai, 1900–1903.
 Magyar Nemzeti Levéltár Heves Megyei Levéltára (MNL HML)
 VIII.54. A Gyöngyösi Állami Koháry István Gimnázium iratai, 1909–1912.
 Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára (MNL ZML)
 VIII.55. A Zalaegerszegi Magyar Királyi Állami Főgimnázium iratai, 1901–1913.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Andor Eszter 1997: Zsidók és nem-zsidók a budapesti polgári iskolákban a XX. század elején: rekrutáció és iskolai teljesítmény. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai.* (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 367–400.
 Babad, Elisha Y. – Inbar, Jacinto – Rosenthal, Robert 1982: Pygmalion, Galatea, and the Golem: Investigations of Biased and Unbiased Teachers. *Journal of Educational Psychology* (74.) 4. 459–474.
 Benka Gyula 1890: Miért nem adnak ág. ev. gymnasiumaink évi értesítői az egyes osztályok tanulóinak tanulásbeli eredményeiről elfogadott érdemjegyekben névszerinti részletes kimutatást? In: Benka Gyula (szerk.): *A Békési Ág. H. Ev. Egyházmegye Patronátusa Alatt Álló Szarvasi Főgymnasium évi értesítője 1889/90-ről.* Szarvas, 3–14.
 Bíró Zsuzsanna Hanna 2012: Zsidók a magyar bölcsészkarokon és a tanári pályán (1890–1945). In: Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor (szerk.): *Zsidóság –*

- tradicionális és modernitás. Tisztelgő kötet Karády Viktor 75. születésnapja alkalmából.* (Wesley Jubileumi Kötetek 9.) Budapest, 175–194.
- Bíró Zsuzsanna Hanna – Nagy Péter Tibor 2012: Bölcsészek szakválasztása és tanárrá válása. A vallás és az etnikai hovatartozás szerepe a két világháború közötti Magyarországon. *Educatio* (21.) 2. 190–212.
- Bolgár Dániel 2009: Terjeszti vagy gátolja? A vasút hatása az iskoláztatásra a 20. század első felében. In: Bana József – Katona Csaba (szerk.): „Szigorúan ellenőrzött vonatok”. *A győri Mediawave Fesztivál keretében 2008. április 29-én megrendezett tudományos konferencia előadásai.* Budapest–Győr, 65–74.
- Bolgár Dániel 2016a: Kíméletlen uzsorásokból kaftános puritánok. A zsidó páriakapitalizmus elméletének története. *Korall* (17.) 66. 164–195.
- Bolgár Dániel 2016b: Miért olyan sok a zsidó olimpiai bajnok? *Népszabadság (Hétféle)* 2016. október 1. 8–9.
- Bolgár Dániel 2017: Jobban tanuló zsidók vagy részrehajló tanárok? A zsidó siker termelődése Magyarországon a századfordulótól a zsidótörvények koráig. *Sic Itur ad Astra* (31.) 66. 411–466.
- Bolgár Dániel 2018: *Pengébb zsidók, deltásabb keresztények. Diskurzus a zsidó testről és észről a 19. századtól a holokausztig.* (Megjelenés alatt.)
- Bonacich, Edna 1973: A Theory of Middleman Minorities. *American Sociological Review* (38.) 5. 583–594.
- Cuff, Timothy 1993: The Body Mass Index Values of Mid-Nineteenth-Century West Point Cadets. A Theoretical Application of Waaler’s Curves to a Historical Population. *Historical Methods* (26.) 4. 171–182.
- Darley, John M. – Fazio, Russell H. 1980: Expectancy Confirmation Processes Arising in the Social Interaction Sequence. *American Psychologist* (35.) 10. 867–881.
- Deák István 1993: *Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története. 1848–1918.* (Ford. Félix Pál.) Budapest.
- Diamond, Jared 1994: Jewish Lysosomes. *Nature* (368.) 6469. 291–292.
- Eisen, George 1998: Jewish History and the Ideology of Modern Sport: Approaches and Interpretations. *Journal of Sport History* (25.) 3. 482–531.
- Eisen, George 2005: Jewish Olympic Medalists. In: Siegman, Joseph M.: *The International Jewish Sports Hall of Fame. Jewish Sport Legends.* Dulles, 273–285.
- Fenyves Katalin 2010: *Képzelt asszimiláció? Négy zsidó értelmiségi nemzedék önképe.* Budapest.
- Fenyves Katalin 2012: *Zsidó polgárisodás a 19–20. század fordulójának Magyarországon: a nyelvhasználat és nők helyzetének alakulása.* (Habilitációs értekezés.) Országos Rab-biképző–Zsidó Egyetem, Budapest.
- Fogel, Robert 1993: New Sources and New Techniques for the Study of Secular Trends in Nutritional Status, Health, Mortality, and the Process of Aging. *Historical Methods* (26.) 1. 5–43.
- Földes Éva – Kun László – Kutassi László 1982: *A magyar testnevelés és sport története.* (Szerk. Kun László.) Budapest.
- Frigyes Lajos 1920: *A zsidók természetrajza. Embertani, kórtani, pszichológiai és etnikai vázlat.* Budapest.

- Frisnyák Zsuzsa 1988: A kerékpározás kultúrájának kialakulása Magyarországon. In: Veress István – Czére Béla (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve VIII. 1985–1987*. Budapest, 321–336.
- Gellner, Ernest 2009: *A nemzetek és a nacionalizmus*. (Ford. Barabás András.) Budapest.
- G. Miháltz Ödön 1887: Észrevételek a testgyakorlat 1885/6. évi középiskolai tanításához. *Herkules* (4.) 9. 5–6.
- Günther, Hans F. K. 1930: *Rassenkunde des jüdischen Volkes*. München.
- Hadas, Miklós – Karády, Viktor 1994: Les Juifs et la tentation d'excellence en sport dans les lycées hongrois d'avant 1918. *Cahiers d'études hongroises* (6.) 249–258.
- Hajdu Tibor 1999: *Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei*. (História Könyvtár. Monográfiák.) Budapest.
- Halász Tibor 1971: A közforgalmú személyszállítás fejlődése Magyarországon a XIX. és XX. században. In: Czére Béla (szerk.): *A Közlekedési Múzeum évkönyve I*. Budapest, 197–237.
- Handler, Andrew 1985: *From the Ghetto to the Games. Jewish Athletes in Hungary*. (East European Monographs 192.) Boulder, 1985.
- Jacobs, Joseph 1891: The Comparative Distribution of Jewish Ability. In: Jacobs, Joseph: *Studies in Jewish Statistics. Social, Vital and Anthropometric*. London, XLI–LXIX.
- Joubert Kálmán et al. 2006: *Az országos longitudinális gyermeknövekedés-vizsgálat eredményei születéstől 18 éves korig I*. (Szerk. Joubert Kálmán.) (Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének Kutatási Jelentései 83.) Budapest.
- Kalocsai Péter 2011: A városi közlekedés modernizációja Magyarországon (1867–1914). In: H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád (szerk.): *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Köszegen megrendezett konferenciájának kötete*. Budapest, 62–77.
- Karády Viktor 1997a: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika Könyvek 3.) Budapest, 111–130.
- Karády Viktor 1997b: Beiskolázás és tanulmányi kitűnőség. Felekezeti egyenlőtlenségek a jászberényi gimnázium diákságában (1911–1944). In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika Könyvek 3.) Budapest, 131–143.
- Karády Viktor 1997c: A zsidó túliskolázás kérdése a történelmi Magyarországon. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. (Replika Könyvek 3.) Budapest, 75–92.
- Karády Viktor 1997d: *Felekezet, rétegződés és mobilitás: az egyenlőtlen modernizáció néhány kulcskérdése a magyar társadalomtörténetben*. Akadémiai székfoglaló. 1994. december 7. (Értekezések, Emlékezések.) Budapest.
- Karády Viktor 1997e: A középiskolai piac társadalomtörténeti problémái Magyarországon. In: Sasfi Csaba (szerk.): *Iskola és társadalom. A Zalaegerszegen 1996. szeptember 5–6-án rendezett konferencia előadásai*. (Zalai Gyűjtemény 41.) Zalaegerszeg, 19–34.
- Karády Viktor 1997f: Asszimiláció és társadalmi krízis. A magyar zsidó társadalomtörténet konjunkturális vizsgálatához. In: Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, pol-*

- gárosodás. Tanulmányok.* (Ford. Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes.) (KonTEXTus Könyvek.) Budapest, 114–150.
- Karády Viktor 1997g: Felekezeti státus és iskolázási egyenlőtlenségek. In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 3.) Budapest, 15–55.
- Karády Viktor 2000a: Zsidóság és modernizáció a történelmi Magyarországon. In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 6.) Budapest, 7–38.
- Karády Viktor 2000b: Mikrohistoria és társadalomtörténet: Fejtő Ferenc pályakezdése. In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 6.) Budapest, 93–117.
- Karády Viktor 2000c: Vallási szegregáció és iskolai piac: más vallású diákok a felekezeti gimnáziumokban (1867–1944). In: Karády Viktor: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok.* (Replika Könyvek 6.) Budapest, 169–192.
- Karády Viktor 2000d: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat.* (Nagyítás Szociológiai Könyvek 24.) Budapest.
- Karády Viktor 2001a: Zsidóság és „fasiszta alkat”. Egy Bibó-megjegyzés margójára. In: Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* (Nagyítás Szociológiai Könyvek 38.) Budapest, 97–112.
- Karády Viktor 2001b: Budapesti zsidó-keresztény házasságok (1896–1950). Adatösszegezések és felvételi eredmények. In: Karády Viktor: *Önazonosítás, sorsválasztás. A zsidó csoportazonosság történelmi alakváltozásai Magyarországon.* (Nagyítás Szociológiai Könyvek 38.) Budapest, 242–262.
- Karády Viktor 2003: Testnevelés, iskolai értékrend és asszimiláció. *Iskolakultúra* (13.) 1. 25–36.
- Karády Viktor 2004: Zsidó diákok a budapesti középiskolai piacon 1945 előtt és után. Adalékok a társadalmi trauma szociológiájához. In: Feitl István – Sipos András (szerk.): *Iskolák, diákok, oktatáspolitikai a 19–20. században. Tanulmányok.* Budapest, 79–90.
- Karády Viktor 2012: Iskolai teljesítmény-különbségek felekezet és nemzetiségi háttér szerint a hosszú 19. századvég érettségizőinél. In: Karády Viktor: *Allogén elitek a modern magyar nemzetállamban. Történelmi-szociológiai tanulmányok.* (Szociológiai Dolgozatok 6.) Budapest, 145–174.
- Karády Viktor 2014: A zsidó ’túliskolázás’ Szegeden. (Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában.) In: Tóth István (szerk.): *Zsidók Szeged társadalmában. A Móra Ferenc Múzeumban 2014. november 12–13-án tartott „Zsidók Szeged társadalmában” című konferencia előadásai.* Szeged, 39–69.
- Karády Viktor 2016: Vészkorszak és iskolai kitűnőség. Esettanulmány az érettségizők tanulmányi teljesítményeinek konjunkturális alakulásáról. In: Molnár Judit (szerk.): *A nagypolitikától a hétköznapokig. A magyar holokausz 70 év távlatából. Tanulmányok.* Budapest, 193–205.
- Keller János 1913: A környékről bejáró tanulókról. In: Keller János (szerk.): *A Máramaroszigeti Kir. Kath. Főgimnázium értesítője az 1912–13. tanévről.* Máramarosziget, I–VIII.

- Kemény Ferenc – Kovács Rezső 1899: *A testi nevelés állapota a magyarországi középiskolákban. 1897–98.* Budapest.
- Komlos, John 2006a: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. (Ford. Bolgár Dániel.) *Aetas* (21.) 2–3. 268–283.
- Komlos, John 2006b: The Height Increments and BMI Values of Elite Central European Children and Youth in the Second Half of the 19th Century. *Annals of Human Biology* (33.) 3. 309–318.
- Konrád Miklós 2014: *Zsidóságon innen és túl. Zsidók vallásváltása Magyarországon a reformkortól az első világháborúig.* (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések.) Budapest.
- Körner András 2015: *Hogyan éltek? A magyar zsidók hétköznapi élete. 1867–1940.* 2. kötet. *Családi, vallási és társas élet, tanulás, katonaelet, nyaralás, sportolás, játékonyság.* (Mindennapi Történelem.) Budapest.
- Kuznets, Simon 1960: Economic Structure and Life of the Jews. In: Finkelstein, Louis (ed.): *The Jews. Their History, Culture and Religion.* Volume II. New York, 1597–1666.
- Lavy, Victor 2008: Do Gender Stereotypes Reduce Girls' or Boys' Human Capital Outcomes? Evidence from a Natural Experiment. *Journal of Public Economics* (92.) 10–11. 2083–2105.
- Leroy-Beaulieu, Anatole 1893: A zsidóság és az antisémia áramlat. Harmadik [helyesen: második] közlemény. Leroy-Beaulieu után. (Ford. S[imonyi] J[enő].) *Budapesti Szemle* (76.) 203. 202–255.
- Lombroso, Cesare 1998: *Lángész és örültség.* (Ford. Szabó Károly.) Szeged.
- Loury, Glenn C. 2006: *A faji egyenlőtlenségek anatómiája.* (Ford. Bartus Tamás.) (Közgazdasági Kiskönyvtár.) Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1912: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint.* (Magyar Statisztikai Közlemények 42.) Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1913: *A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára. 1913.* Budapest.
- Maller, Julius B. 1931: Studies in the Intelligence of Young Jews. *Journal of Jewish Education* (3.) 1. 29–39.
- Megele Gyula (szerk.) 1910: *Útmutató. A magyar és közös közlekedési vállalatok hivatalos menetrendkönyve 40 filléres kiadása. Téli menetrend.* Budapest.
- Merton, Robert K. 2002: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra.* (Ford. Berényi Gábor – Balogh Zoltán.) (Osiris Tankönyvek.) Budapest.
- Miller, Dale T. – Turnbull, William 1986: Expectancies and Interpersonal Processes. *Annual Review of Psychology* (37.) 233–256.
- Moksony Ferenc 1999: *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése.* (Osiris Tankönyvek.) Budapest.
- N. N. (szerk.) 1906: *Tanárok naptára. 1906–1907.* Budapest.
- Oravecz Ödön (szerk.) 1934: *A Bányai Ág. Hitv. Ev. Egyházkerület Aszódi Petőfi-reálgimnáziumának értesítője az 1933–1934. tanévről.* Aszód.
- Ősz Lajos (szerk.) 1912: *A vasúti szállítási szolgálat kézikönyve. Magyarország és Ausztria, továbbá Francia-, Német-, Olasz-, Orosz-, Spanyol- és Svédország, valamint a balkán-*

- államok, Dánia, Németalföld, Norvégia, Portugália és Svájc vasút-állomásainak jegyzéke.* Budapest.
- Parsons, Talcott 1993 [1942]: The Sociology of Modern Anti-semitism. In: Parsons, Talcott: *Talcott Parsons on National Socialism*. (Ed. Uta Gerhardt.) New York, 131–152.
- Radics Péter – Sárkány Eszter 2004: Szelektáló tantárgyak – determináló felekezeti helyzet. *Educatio* (13.) 2. 309–314.
- Patai, Raphael 1977: *The Jewish Mind*. Detroit.
- Ránki György 1987–1988: A magyarországi zsidóság foglalkozási szerkezete a két világháború között. *Történelmi Szemle* (29–30.) 3. 256–266.
- Rosenthal, Robert – Jacobson, Lenore 1968: Pygmalion in the Classroom. *The Urban Review* (3.) 1. 16–20.
- Ruppin, Arthur 1913: *The Jews of To-day*. (Transl. Margery Bentwich.) New York.
- Skolnik, Fred (ed.) 2007: *Encyclopaedia Judaica*. Volume 15. *Nat–Per*. Detroit–New York–San Francisco–New Haven–Waterville–London–Jerusalem.
- Steele, Claude M. – Aronson, Joshua 1995: Stereotype Threat and the Intellectual Test Performance of African Americans. *Journal of Personality and Social Psychology* (69.) 5. 797–811.
- Szabó Lajos 1996: *A középiskolai testnevelés a polgári Magyarországon*. (Oktatástörténeti Füzetek 2.) Pomáz.
- Szegedi Péter 2006: A cionizmustól a futballgazdaságig. A Makkabi Brno az első világháború után. *Múlt és Jövő* (17.) 1. 69–84.
- Szombatfalvy György 1941: A társadalmi vezetők és a gimnázium. *Társadalomtudomány* (21.) 3. 321–334.
- Tangl Balázs 2017: Katonás nevelés és a militarizmus kérdése a dualizmus-kori Magyarországon. *Aetas* (32.) 1. 45–67.
- Turner, Jonathan H. – Bonacich, Edna 2012: A közvetítő kisebbségek összefoglaló elmélete felé. (Ford. Tóth Máté.) In: Sík Endre (szerk.): *A migráció szociológiája 1*. Budapest, 75–88.
- Veblen, Thorstein 1919: The Intellectual pre-eminence of Jews in Modern Europe. *Political Science Quarterly* (34.) 1. 33–42.
- Williams, Trevor 1976: Teacher Prophecies and the Inheritance of Inequality. *Sociology of Education* (49.) 3. 223–236.
- Wirth, Louis 1943: Education for Survival. The Jews. *American Journal of Sociology* (48.) 6. 682–691.
- Zeke Gyula 1990: Statisztikai mellékletek. In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész*. (Vallástudományi Tanulmányok 4.) Budapest, 185–199.
- Zeke Gyula 2005 [1995]: A nagyvárosi kultúra új formái és a zsidóság. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Budapest, 273–280.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a Korall honlapján (www.korall.org) az „E-FÜGGELÉK” menüpontból.